

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA SOCIOLOGIE, ANDRAGOGIKY A KULTURNÍ
ANTROPOLOGIE

FENOMÉN SMRTI U ZAMĚSTNANCŮ POHŘEBNÍ SLUŽBY

Bakalářská diplomová práce

Obor studia: Religionistika/Kulturní antropologie

Autor: Veronika Herníková
Vedoucí práce: Mgr. Jakub Havlíček, PhD.

Olomouc 2022

Prohlašuji, že jsem bakalářskou diplomovou práci na téma: „*Fenomén smrti u zaměstnanců pohřební služby*“ vypracovala samostatně a uvedla v ní veškerou literaturu a ostatní zdroje, které jsem uvedla.

V Olomouci dne

Podpis

V první řadě bych chtěla poděkovat panu Mgr. Jakubu Havlíčkovi, Ph.D., za jeho odborné vedení, veškeré cenné rady a za velmi vstřícný přístup při konzultacích. Dále bych chtěla poděkovat svoji rodině a přítelovi Honzovi, který mi byl vždy nápomocen a oporou v těžkých chvílích.

Anotace

Jméno a příjmení:	Veronika Herníková
Katedra:	Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie
Obor studia:	Religionistika – Kulturní antropologie
Obor obhajoby práce:	Religionistika
Vedoucí práce:	Mgr. Jakub Havlíček, Ph.D
Rok obhajoby:	2022

Název práce:	Fenomén smrti u zaměstnanců pohřební služby
Anotace práce:	<p>Bakalářská práce se zabývá fenoménem smrti u zaměstnanců pohřební služby s cílem analyzovat a popsat, jak reflektují téma smrti. Práce je členěna do dvou částí, teoretické a výzkumné části. Teoretická část se skládá ze tří větších kapitol, kdy pozornost je věnována smrti, problematice tabuizace smrti a smrti součástí života. Výzkumná část se skládá ze čtyř větších kapitol a zaměřuje se na uvedení do výzkumu, zvolený metodologický rámec, analýzu, diskuzi a závěr. Výzkum byl zaměřen na zaměstnance pohřební služby, kde bylo za cíl analyzovat a popsat, jak reflektují téma smrti. Jako metoda bylo zvoleno kvalitativní výzkumné šetření. Bylo využito interpretativní fenomenologické analýzy, kdy jsem se zaměřila na žitou zkušenost participantů a jako metoda získávání dat bylo využito polostrukturovaného rozhovoru. Jelikož je interpretativní fenomenologická analýza zaměřena na zachycení zkušenosti individuálně, výsledky práce jsou u jednotlivých participantů odlišné, avšak nacházím i jisté shody.</p>
Klíčová slova:	Smrt, fenomén smrti, tabu, postoje ke smrti a umírání, náboženství, interpretativní fenomenologická analýza, pohřební služba

Title of Thesis:	The phenomenon of death by funeral service employees
Annotation:	The bachelor thesis deals with the phenomenon of death in the staff of the funeral service in order to analyze and describe how they reflect on the topic of death. The work is divided into two parts, theoretical and research. The theoretical part consists of three major chapters, where attention is paid to death, the issue of death taboo and death part of life. The research part consists of four major chapters and focuses on the research problem, the chosen methodological framework, analysis, discussion and conclusion. The research focused on funeral staff, where the aim was to analyze and describe how they reflect on the subject of death. A qualitative research survey was chosen as the method. An interpretive phenomenological analysis was used, where I focused on the lived experience of the participants and a semi-structured interview was used as a method of data acquisition. Since the interpretive phenomenological analysis is focused on capturing the experience individually, the results of the work are different for individual participants, but I also find some similarities.
Keywords:	Death, the phenomenon of death, taboo, attitudes to death and dying, religion, interpretive phenomenological analysis, funeral service
Názvy příloh vázaných v práci:	Příloha č. 1: Informovaný písemný souhlas s účastí na výzkumu
Počet literatury a zdrojů:	52
Rozsah práce:	81 s. (132 252 znaků s mezerami)

Obsah

Číslo	Kapitola	Strana
Obsah		6
Úvod.....		8
Teoretická část.....		10
1. Smrt.....		11
1.1. Typologie smrti		13
1.2. Vývoj postojů ke smrti a umírání		14
1.2.1. Starověké kultury a jejich postoje ke smrti a umírání		16
1.2.2. Středověké období a postoje ke smrti a umírání.....		18
1.2.3. Novověk až současnost a postoje ke smrti a umírání		21
2. Problematika tabuizace smrti		24
3. Smrt součástí života		29
3.1. Přejímové rituály – pohřební rituály		30
3.2. Pohřební obřady		32
Výzkumná část.....		34
4. Uvedení do výzkumu		35
4.1. Výzkumné otázky		35
5. Zvolený metodologický rámec.....		37
5.1. Metoda získávání výzkumného souboru		38
5.2. Metoda získávání dat		38
5.3. Vzorek a kritéria vzorku		39
5.4. Etika ve výzkumu		40
5.5. Metoda analýzy kvalitativních dat a postup zpracování.....		41
6. Analýza.....		44
6.1. Participant Alan.....		44
6.2. Participant Bruno		53
6.3. Participant Ctibor		61
6.4. Syntéza témat participantů.....		69

6.5. Limity výzkumu.....	71
7. Diskuze	72
Závěr	74
Literatura a použité zdroje	80
Přílohy	84

Úvod

Smrt je součástí života, tedy i součástí každého z nás. Je součástí všech kultur, společností a náboženství nevyjímaje. Kdy právě některá náboženství pojímají smrt, jako počátek vyššího stupně bytí. Dalo by se říct, že naši předkové měli ke smrti mnohem blíž. Tím nemyslím kvůli válkám, ekonomice či zdravotnictví, ale právě díky víře. Víra, ať už jakákoliv, dokázala lidi připravit na smrt. Smrt je fenoménem provázející lidstvo již od nepaměti. Připadá mi, že dnešní společnost se vyhýbá mluvit o tématu smrti a smrt se tedy stává předmětem tabu. Tabuizace smrti má za následek často negativní pocity, jako například nevyřčený strach. Dle mého názoru je tomu špatně a je to hlavně zbytečné. Proč bychom se měli bát něčeho, co máme v životě jisté? Neměli bychom si lámat hlavu nad tím, co změnit nemůžeme. Nelze získat moc nad smrtí, ačkoliv možná někteří lidé podvědomě věří a doufají v neomezenou moc neustále se zlepšující medicíny a úrovně zdravotnictví. Někteří jedinci se vrhají do náruče smrti předčasně, jiní se jí snaží naopak oddálit, avšak nic není nekonečné. Nespočet lidí by si přálo být nesmrtelných, přesto nevědí, co dělat se svým časem, když v neděli prší.

Velkou inspiraci jsem našla v dosavadní brigádě v pohřební službě, kdy jsem si začala postupně uvědomovat, že smrt je v současné společnosti vytlačena, odsouvána někam jakoby na okraj. Na okraj veškeré komunikace. Je dokonce popírána. Lidé se tématu smrti nejen vyhýbají, ale hlavně se jí bojí, pociťují úzkost a hlavně jsou neinformovaní. Neinformovanost, to je to, co dělá ze smrti smrt. Za sebe musím říct, že mluvit o smrti není špatné. Problematika smrti je veřejnosti kvůli tabu hodně skryta. Proto mi připadá zajímavé zjistit, jak se ke smrti staví člověk, který se s ní střetává téměř každý den. V této bakalářské práci se zaměřím na to, jak participanti výzkumu, tedy pracovníci pohřebních služeb, reflektují téma smrti. Porozumět tak žité zkušenosti a náhledu na zkoumaný fenomén pracovníků pohřebních služeb. Jaký postoj ke

smrti zaujímají, jak jí vnímají, zdali k ní mají vztah a jakým způsobem se jim například i postoj ke smrti změnil či transformoval, a to na základě povolání, které vykonávají. Toto vše souvisí i s pojetím nejen života, ale i víry. Využiji tak polostrukturovaného rozhovoru a interpretativní fenomenologické analýzy. Problematiku tabuizace smrti, umírání a celkově fenomén smrti, vnímám jako velice aktuální. Čerpala jsem z dostupné odborné literatury, odborných článků, prací a výzkumů, které s daným fenoménem souvisí. Přestože existuje celá řada odborných teoretických prací pojednávajících o tématu smrti, výzkumných šetření zaměřujících svou pozornost přímo na to, jak zaměstnanci pohřební služby reflektují téma smrti, mnoho není.

Svoji bakalářskou práci rozdělují do teoretické části a výzkumné části. V teoretické části se budu věnovat tématům jako je například pojetí smrti a to v různých vědních disciplínách, také jejího konceptu a symbolické konstrukci, typologii smrti, vývoji postojů ke smrti a umírání napříč historií od starověkých kultur až po současnost, problematice tabuizace smrti, smrti součástí života, kde se zaměřím na život, víru, pohřební rituály i pohřebnictví. Ve výzkumné části se budu věnovat výzkumným otázkám, metodologickému rámci, výzkumnému souboru, vzorku, etice, metodě analýzy kvalitativních dat a postupu zpracování, limitům práce, přes samotnou analýzu až k zodpovězení otázek, diskuzi a závěru, kde celou svou práci uzavřu. Bez začátku není konce a bez konce není začátku.

Teoretická část

1 Smrt

V úvodní kapitole mé bakalářské práce bych se ráda zaměřila na různé pojetí smrti a to v různých vědních disciplínách, také jejího konceptu a symbolické konstrukci. Také zmíním biologickou smrt, která spadá pod medicínskou vědní disciplínu, která se tak stala ekvivalentem smrti jako takové.

Jelikož se na smrt můžeme dívat z mnoha úhlů pohledu a je obecně těžko představitelná, tak je do jisté míry omezeno i její teoretické uchopení. Smrt nemá ani jednotnou definici, právě naopak, definic je hned několik. Smrt můžeme znát pod latinským názvem *mors* nebo *exitus* (Sedláček, 2011).

V obecném slova smyslu je smrt chápána jako završení a ukončení lidského života (Špatenková, 2014). Smrt je pojem nebo koncept, který potřebujeme, protože má tolik důležitých odkazů, asociací a důsledků. Na smrt, jakožto téma, se dá pohlížet v obecné rovině, tak i mnoha různými pohledy, a to na základě různých vědních oborů (Kastenbaum & Moreman, 2018).

Definice medicínské, biologické, filozofické, psychologické nebo teologické zdůrazňují různé aspekty. Přístupy antropologické, resp. humanitních disciplín, jsou podobné. Z psychologického hlediska je smrt završením života a všech jeho vývojových etap. Ukončením pozemského života a začátkem jiného, je pojetí smrti u teologů. Sociologické hledisko na smrt pohlíží jako na vyústění životní dráhy (Špatenková, 2014).

Někteří učenci chápou smrt jako symbolickou konstrukci, jako něco, co bylo postupně skládalo ze zkušeností, odhadů, práce, potřeb a nevědomosti. Proto i smrt podléhá pravidlům a omezením, jako kterýkoliv jiný koncept. To však neznamena, že by smrt byla nereálná nebo fiktivní. Je to pojem. Tak jako je pojmem voda. Led, sníh, mlha, déšť, kaluže či tekoucí voda, je označena vzorcem H₂O a všechny její podoby se nazvou vodou, i přesto, že její formy

vypadají odlišně. Voda není jen něco, co se nám prezentuje a jsme schopni ji vnímat zrakem. Jedná se také o koncept. Tak jako, když se snažíme určit rozdíl mezi „živým“ a „mrtvým“ a definovat samotnou smrt, máme tak co dočinění se symbolickými konstrukcemi. Pracuje se s jednotlivými slovy, pojmy a způsoby myšlení, které jsou k dispozici v konkrétní společnosti a v konkrétní době (Kastenbaum & Moreman, 2018).

Dle Špatenkové (2014, str. 35) je klíčové vymezení smrti z medicínského hlediska. Je toho názoru, že jedině lékař je kompetentní k tomu konstatovat smrt, neboť k tomu má legitimitu. Smrt byla označována pod pojmem zástava srdeční činnosti. Avšak některé srdeční zástavy je možné resuscitovat a smrt tak odvrátit. Pokud se to však nepodaří, tak taková smrt je označovaná jako klinická smrt, kdy v lékařské terminologii jde o srdeční zástavu. Moment srdeční zástavy je okamžik smrti. Po zástavě oběhu následuje biologická smrt mozku, nastanou tak nezvratné změny v mozku, selhání a zánik funkce centra řídicího krevního oběhu a dýchání. Zanikají též psychické funkce a vědomí (Vokurka, Hugo a kol., 2005). Biologická smrt mozku se stala ekvivalentem smrti jako takové. Smrt mozku je tedy smrtí individua, neboť mozek reprezentoval identitu a osobnost člověka.

Smrt je z lékařského a také z biologického pohledu zastavení životních funkcí v živém organismu, a to s nevratnými změnami, které neumožňují obnovení životních funkcí. Smrt tedy znamená takový stav organismu po ukončení života, kdy ztráta vědomí je úplná a trvalá (Rosypal, 2003).

Smrt je součástí našich životů, a to již od našeho narození. I když na první pohled vypadá jako jednoduché slovo, skrývá pod svým významem nepříjemný pocit, kdy tento pocit pramení z neodvolatelnosti a bezmocnosti. Smrt je něco, co v životě potká každého, a to bez výjimky. Lidský život nemůže být definován bez smrti. Smrt k lidskému životu patří, je jeho součástí.

1.1 Typologie smrti

V této podkapitole bych se ráda zaměřila na typologii smrti, která se dělí na základě věku, nemoci, náhlosti, ale i vlastním rozhodnutím, tedy sebevraždou. Mimo to nastíním i pokrok medicíny, kterému se však budu více věnovat v pozdějších kapitolách.

Z demografického hlediska nejvýraznější počty úmrtí spadají do věkové kategorie lidí starší šedesáti pěti let. Stáří je tak spojováno se smrtí mnohem více. Taková smrt je vnímána jako „přiměřená“, též můžeme znát pod výrazem „smrt v požehnaném věku“. Dále je označení smrti „sešlostí věkem“, taková smrt je „přirozená“ (Špatenková, 2014). Za poslední desetiletí se medicína výrazně změnila a posunula kupředu. Životy lidí se dnes díky pokroku medicíny prodlužují. Používání synteticky připravených léků, očkování a lepší péči o děti, vede k menšímu a menšímu počtu úmrtnosti dětí, mladých a lidí ve středním věku. V minulosti tomu bylo jinak, epidemie a choroby si vyžádaly mnoho životů. Rodiny, které neztratily ani jedno ze svých dětí, byly výjimkou, smrt v raném dětství byla totiž poměrně častá (Kübler-Rossová, 2015).

S nárůstem počtu lidí ve starší věkové kategorii zároveň narůstá i množství těch, kdo trpí nevyлéčitelnými nemocemi. Dlouhodobě nemocní s dlouhotrvajícími potížemi mohou například brát smrt jako vysvobození.

Dlouhodobě nemocní, u kterých je smrt pomalá a například trvající již nějakou dobu, se říká smrt „očekávaná“. Též může být pod označením smrt „avizovaná“. Nejčastěji se odehrává ve zdravotnických, či jiných sociálních zařízeních, bývá doprovázená řadou příznaků, jako zhoršující se zdravotní stav, nebo postupné ubývání sil (Špatenková, 2014).

Náhlym ukončením života, kdy dojde ke smrti bez předchozích chorobných pocitů a kdy smrt nastane v poměrně krátké době, je smrt označována jako „náhlá smrt“. Aries (2000) popisuje náhlou smrt jako *mors*

repentina a považuje ji za hanebnou a potupnou. Za náhlou smrt jsou považované úmrtí například při autonehodě nebo jiných haváriích (Špatenková, 2014). „Náhlá smrt narušovala řád světa, v nějž každý věřil, byla nesmyslným nástrojem náhody, jenž na sebe někdy bral podobu Božího hněvu“ (Aries, 2000, str. 23). Náhlé smrti je hodně podobná „neočekávaná smrt“. Neočekávanou smrtí se myslí taková smrt, kdy pacient, který je po léčené nemoci v dobrém stavu a náhle u něj dojde k rapidnímu zhoršení, které vede až k neočekávané smrti. Dále je možné v podobnosti k náhlé smrti znát pojem „předčasná smrt“ a to hlavně u lidí v mladší věkové kategorii, způsobené například havárií (Špatenková, 2014).

V neposlední řadě je smrtí sebevražda. Sebevražda je latinsky *suicidium*, přeloženo jako sebe zabití. Jedná se o čin úmyslného a vědomého ukončení života. V dnešní době se na jedince, kteří spáchají sebevraždu vztahuje stigma. Souvisí to s morálním odsouzením lidí, kteří se o svůj život připravili. Zajímavostí je, že v minulosti byl křesťanský pohřeb odepřen lidem, kteří spáchali sebevraždu, a dokonce jejich ostatky byly uloženy za zdmi hřbitova. Sebevražda se pro křesťanské náboženství považuje za velký hřích (Látalová, Kamarádová & Praško, 2015). Naopak v některých státech a kulturách byla sebevražda považována jako morální čin, nebo dokonce povinnost.

1.2 Vývoj postojů ke smrti a umírání

V této podkapitole jen velmi krátce věnuji pozornost proměnám přístupů a postojů ke smrti, které se v průběhu času velmi měnily. V dnešní době mám pocit, že přístup ke smrti a umírání je takový, že jsou z běžného života spíše vytěsněni a lidé se těmito tématům vyhýbají. V minulosti tomu ale bylo jinak, smrt nebyla tolik vytlačovaná a byla součástí života jako takového.

V minulosti se lidé v běžném životě setkávali se smrtí daleko více než je tomu dnes. Dříve byla smrt častější v kojeneckém a mladším věku, z čehož

vyplývá, že se lidé všeobecně dožívali kratšího života. Také bylo mnoho chorob a infekcí (Kübler-Rossová, 2015). Rodiny bydlely více pohromadě, a to i více generací v jednom domě. Lidé se tak setkávali více se smrtí, dokonce i děti. Toto všechno mělo za následek lepší přijímání smrti, protože smrt byla více viditelná a byla tak skutečná (Haškovcová, 2010). Aries (2000) dokonce ve svých knihách popisuje případy, kdy umírající přímo věděli, kolik času jim ještě zbývá. To, že se smrt dávala sama ohlašovat byl přirozený jev. Jedinci měli předtuchy smrti, zjevovala se jim, cítili ji a mohli si tak zařídit poslední důležité povinnosti. Společnost věřila, že smrt varuje a tato víra se předávala z pokolení na pokolení. Aries podotýká, že v lidové mentalitě přetrvávala velmi dlouho. Vyhybat se výstrahám smrti, znamenalo vystavit se posměchu. Postupem času se však vzdělanci nepřikláněli k tomuto názoru. Ba naopak byli toho názoru, že jde pouze o lidovou víru.

Konfrontace a vystavení se smrti v nižším věku umožňovala snazší zpracování informací, pochopení situace a vyrovnání se se smrtí. Velkou roli také hrály rituály, které se dodržovaly během umírání a po smrti. Napomáhaly tak vyrovnání se se ztrátou rodinného příslušníka (Haškovcová, 2000).

Pohledy a představy o smrti se lišily v jednotlivých obdobích a kulturách. Člověku v moderní době jsou zvyky z dob minulých vzdálené a někdy jen stěží pochopitelné. Ve světle současných nastavení každodenního života až dokonce odpudivé.

Pokud bych chtěla pojmut celý vývoj fenoménu smrti, tak bych se dostala na vyčerpávající obsah a dokázala by se o tom napsat kniha. Tomu však nemám prostor se věnovat. Nicméně se pokusím přiblížit alespoň v krátkosti a rychlosti, jak se postoje k umírajícím a smrti vyvíjely v období a v některých velkých kulturách.

1.2.1 Starověké kultury a jejich postoje ke smrti a umírání

V této podkapitole se budu věnovat postojům k umírání a smrti u velkých kultur starověku. Mezi tyto kultury jsem vybrala starověký Egypt, Persii, Řecko a Řím, neboť postoje ke smrti a mrtvým byly významně determinovány vztahem k bohům a jednotlivým náboženstvím ve starověkých civilizacích. Náhledy na umírající a smrt byly diametrálně rozdílné v jednotlivých velkých kulturách té doby. Tyto velké kultury se podílely na utváření dějin lidstva. Mimo jiné, nastíním i toto období v Evropě, kde také nastaly změny.

Na základě archeologického materiálu, který se ze starého Egypta dochoval víme, že ve starém, i následně novém, existovaly velmi přesné pohřební obřady. Nejen králové nebo bohatí Egyptané měli pohřební obřady, obřady se dodržovaly i v chudších vrstvách obyvatelstva. I chudší vrstvy budovaly pro své zemřelé alespoň skromné hroby v podobách vyhloubených jam. Uctívání zemřelých a předků bylo velmi významnou součástí egyptského života. Egyptané věřili, že smrt neznamena úplný konec lidské bytosti. Pozemský život byl chápán pouze jako příprava na smrt, která znamenala přechod do jiného světa. Tento svět si představovali jako fantasticky pozměněný svět, podobný tomu pozemskému, kdy v tomto světě žili v podobě ducha. O mrtvé pečovali tolik, aby se jim, i zesnulým, zajistil nový a co nejkrásnější a nejlepší záhrobní úděl a nový život po smrti. Dokladem jsou egyptské pyramidy a neuvěřitelný rozvoj kultu pohřbívání, včetně neskutečně propracovaného systému balzamování. Nebýt pohřben bylo považováno za největší potupu (Heller, 2010).

Dále se velmi krátce zaměřím na rituály starověké Persie, která by se dala považovat jako protiklad staroegyptských rituálů. Mrtvý byl považován za velmi nečistého a vše, co s ním došlo do styku, muselo být velmi důkladně umyto vodou či kravskou močí. Mrtví se nesměli pohřbívát do země, aby neposkvrnili svaté živly (Kisvetrová & Kutnohorská, 2010). Nejdříve byli

umístění na mrchoviště, kde byli vydáni napospas psům, ptákům a až následně se čisté kosti ukládaly do země. Avšak najdou se výjimky pro vládcy, kteří se nechali pohřbít do monumentálních hrobek. (Kerrigan, 2008). Smrt v této kultuře nebyla vítanou. Zemřelí byli bráni jako velký zdroj nečistoty a vyvolávali tak hrůzu, možná až odpor.

Pro Řeky a Římany nebyla smrt až tak vzdálená. Na otázky bytí dávala odpověď filozofie a bohové, kdy Řekové dali světu řeckou mytologii. Umírající byl v posledních chvílích svého života položen do vodorovné polohy na zem, aby tak měl přímý styk s matkou zemí. U Římanů bylo zvykem, aby některý z rodinných příslušníků zachytil polibkem poslední dech umírajícího, poté se několikrát opakovalo jméno zesnulého. Tělo bylo umyto teplou vodou a namazáno vonnými oleji, průvodem odváženo na hřbitov. Jak Řekové, tak Římané, dávali pod jazyk peníz, který měl sloužit mrtvým jako platba za převoz přes řeku do říše mrtvých. Kromě toho, mnoho vzdělaných Řeků pohlíželo na smrt, jako na cestu do neznáma. Mrtví byli pohřbíváni do zbudovaných hrobů, zavaleni kameny, Římané své mrtvé i pálili a popel následně ukládali do mauzoleí podél cest. Také byli umísťováni na rodinné pozemky, aby byli poblíž s rodinou. Měli představu, že pokud nebude jejich tělo řádně pohřbeno, či spáleno, tak nemohou dosáhnout podsvětí a odpočinku (Kerrigan, 2008).

Například v některých zemích Evropy se do 7.století mrtvých báli a dalo by se říct, že se jich štítily. Hroby a památníky se uctívaly, ale byly umísťovány mimo města, a to až za jeho hradby. Mrtví byli považováni jako nečistí, kteří mohou poskvřnit živé, jejich obydlí i celé město. Přestože se sousedství mrtvých báli a drželi je stranou, uctívali je. Strach lidí ve starověku vedl k uctívání hrobů, což mělo zesnulým znemožnit návrat z jejich hrobů a znepokojování živých. Změna nastala až po 7. století, tento obrovský rozdíl mezi starým pohanským a novým křesťanským postojem ke smrti, byl díky víře ve vzkříšení těla, spojený s uctíváním prvních mučedníků a jejich hrobů.

Kolem hrobů mučedníků se vyrojily další hroby, později zde začaly bývát součástí i kostely a postupem času i nové čtvrti. Od zákazu a strachu z mrtvých se na dlouhou dobu změnil postoj k „lhostejnému“ nebo „důvěrnému“ postoji ke smrti (Aries, 2000). Na nespočtu nalezištích byli zemřelí obklopeni a obskládáni různými předměty a artefakty, které využívali během života a o nichž se předpokládalo, že je budou používat i v posmrtném životě (San Filippo, 2006). Mnoho starověkých pohřebních praktik odráželo víru v posmrtný život. Archeologické nálezy jak evropských, egyptských, řeckých, římských i například indiánských pohřebišť ukázaly, jak moc byla důležitá příprava zemřelého na jeho posmrtný život.

1.2.2 Středověké období a postoje ke smrti a umírání

V této podkapitole se budu věnovat přijatelné smrti a dobré smrti. Také se zaměřím na náhlou smrt, která byla ve středověku vnímána negativně, kdy se v této době tradovalo, že smrt na sebe upozorňuje. Smrt postupem času začala pronikat i do umění a začala vznikat literární díla. Ve středověku byl velkým tématem mor a s ním spojené epidemie. Zmíním postupné uvědomování vlastní smrtelnosti a dodržování zvyků v pohřbívání. Lidé se více a více upínali k individualitě a následně gradoval strach ze smrti.

Každá doba a každá kultura v té době má své představy o tom, jak by měla smrt probíhat. Aries (2000) charakterizuje smrt od 5. až do počátku 18. století jako „smrt ochočenou“. Je to postoj pro tradiční společenství s veřejnou povahou smrti, smrt byla blízká, známá, existovaly rituály a pohřební zvyky. Můžeme najít rozlišení smrti mezi „přijatelnou smrtí“ a „dobrou smrtí“. Přijatelná smrt by pro umírajícího neměla být bolestivá a dramatická. Taková se bere v dnešní době smrt na Západě, kdy umírající umírá v prostředí nemocnic, domovů pro důchodce či jiných zařízení. Za dobrou smrt se považuje taková, která umožňuje sociální přizpůsobení a osobní přípravu samotného umírajícího a také jeho rodiny. Umírající má čas na nedokončené

úkoly, rozloučení se s příbuznými a rodina se tak může pomalu připravovat na život bez umírajícího (Gire, 2014).

V dnešní době by se většina lidí nejspíš přiklonila ke smrti rychlé či náhlé. Přijatelnou smrt by nejspíš zvolilo málo lidí, protože takový umírající je sám, odkázán na lůžko a péči personálu. Taková smrt je neosobní. Ve středověku tomu však bylo jinak. Za nejhorší smrt byla považována právě rychlá nebo náhlá smrt. Ochranu před touto smrtí měla zaopatřit ochrana Boha (Haškovcová, 2007). Jak jsem již zmínila výše, Aries (2000, str. 23) popisuje náhlou smrt jako *mors repentina* a považuje ji za hanebnou a potupnou. Ve středověku se tradovala víra v předtuchy a ohlašování smrti. Předtuchy a ohlášení smrti většinou probíhaly formou zjevení ducha, vycítění, a nebo zjevení ducha ve snu. Tato zjevení znamenala příchod smrti. Před smrtí byly důležité náboženské zvyky, poslední modlitba, vyznání víry, odpuštění pozůstalým a zpověď.

Od 12. až do 15. století se objevují postoje „smrt je osobní konec“. Tato smrt jedince se v umění začala nazývat „*ars moriendi*“. Začala se objevovat v literatuře, malířství, dřevorezbě i sochařství. Nejznámější středověké texty byly *De arte moriendi*, neboli *O umění umírat* z roku 1408 a *Ars moriendi der fünf Anfechtungen*, neboli *Umění umírat při pěti pokušeních*, která vznikla mezi lety 1450 až 1460. *O umění umírat* napsal francouzský teolog Jean de Gerson a dílo se postupem času stalo podkladem k výuce kněží i laiků pečujících o umírající (Kisvetrová & Kutnohorská, 2010). Ve 20. století se nizozemský historik Huizinga věnoval dějinám umění a zkoumal vizuální zobrazení smrti ve Francii a Nizozemsku ve 14. a 15. století. Toto období bylo obzvláště poznamenané epidemiemi a také stoletou válkou. Právě v tomto kontextu se Huizinga zabýval zobrazením smrti a odhalil, že slábnoucí středověk vytvořil tzv. makabrozní umění, což je umění, které je spojené se stavem těla po smrti, rozkladem i kostlivci (Robert & Tradii, 2017).

Nedostatečná hygiena vedla ve středověku k morovým epidemiím. Kvůli moru se myšlenky na smrt a umírání dostávaly více do popředí. Těchto morových epidemií bylo více. Nejznámější z nich se říkalo „černá smrt“. Během této morové epidemie v letech 1347 až 1352 zemřelo až 25 milionů lidí, což bylo 25–30 % tehdejší populace (Schott, 1995).

Aries popisuje, jak se postoje ke smrti v období mezi 12. až 17. stoletím změnil. Změna se týkala spíše zaměřením vlastní smrtelnosti jednotlivce. Lidé se více zaměřovali na sebe a více si uvědomovali svůj život a blížící se smrt. Důležitou osobní zkušeností se stal akt umírání. Zaměření se na svůj osobní posmrtný život se stal důležitější než to, co se stane po smrti s ostatními a jaký budou mít posmrtný život (San Filippo, 2006). Tím, že se od zhruba 12. století začalo více prosazovat individuum, což mělo za následek dopady v oblasti smrti, tak se během umírání a pohřbívání dodržovaly pevně stanovené zvyky. Tyto zvyky byly nařízeny na základě různých lidových praktik, jak pověrečných, tak regionálně lišících, i církevních. Dodržování těchto zvyků a praktik mělo zajistit, aby zemřelý získal dobrý osud na onom světě. Živí i mrtví tak byli v neustálém kontaktu, kdy jejich světy nebyly oddělovány. Umírající byl stále součástí světa živých a hřbitovy taktéž (Nešporová, 2013). Aries (2000) charakterizuje smrt od zhruba 11. do 17. století jako „smrt sebe sama“. Je charakteristická příklonem k individualitě, vznikají závěti, kdy umírající zanechávají pokyny, jak mají pozůstalí naložit s tělem. V tomto období je postupně formulován dualismus těla a duše, chudí jsou pohřbíváni do společných hrobů a začíná se objevovat nový zvyk zakrytí tváře nebožtíka. Dle Ariese je toto zakrytí obličeje předstupeň následného strachu ze smrti. Následující období od 17. století do 18. století charakterizuje jako „smrt vzdálená i blízká“. Dle něj je to postupné „zdivočování smrti“, společnost se začala ke smrti stavět poměrně zdrženlivě a smrt tak nahradila smrtelnost.

1.2.3 Novověk až současnost a postoje ke smrti a umírání

V této podkapitole se zmíním o humanismu a zaměření od novověku na smrt blízkého. Smrt začala vyvolávat pocity úzkosti i strachu. Také se zaměřím na to, že od 20. století nastal velký vzestup vědeckého pokroku, medicíny a také technologií, které vytlačily náboženství stranou. Vznikají nemocnice, s tím souvisí i přesun umírajících, umírání a smrti do těchto prostorů, včetně zlepšování lékařské péče a farmakologie. V současnosti je ústředním pojmem institucionalizace, se kterou souvisí i medikalizace. Zmiňuji tak převrácenou smrt, která je odsunuta do lékařských a jiných zařízení a tím pádem skryta před zraky lidí.

Díky novému směru humanismu, se do centra pozornosti filozofie dostával člověk. Nový směr a nové pojetí života není přípravou na věčnost. Do popředí se dostává význam života, jeho cena a svoboda žít.

Kisvetrová a Kutnohorská (2010) poukazují na to, že v 18. století se nemocný vyobrazoval na smrtelné posteli, a to s důvěrným pohledem upřeným na své příbuzné, kteří jej obklopují. V této době také vznikaly všeobecné nemocnice, které se orientovaly na léčení a měly tak sloužit výhradně pacientům s akutním onemocněním. Veřejné nemocnice nemohly přijímat velmi a dlouhodobě nemocné pacienty. Těm zbývala domácí péče, nebo zde byla možnost chorobinců a chudobinců, které také postupně vznikaly.

Na základě svých dlouholetých studií dochází Aries (2000) ke skutečnosti, že od 19. století začíná smrt v lidech vzbuzovat úzkost a strach. Do té doby byla smrt něčím všedním, dalo by se říct. Smutek a truchlení se vyskytovalo v každé době, i když v jiné intenzitě. Ale právě od 19. století se výrazy smutku a truchlení stávají více intenzivní. Aries této smrti, kde je hodně intenzivní truchlení a smutek, říká „smrt blízkého“. Pojmenování použil na základě obav ze smrti druhých, než z obav ze smrti vlastní. Pozůstalí přijímají smrt mnohem obtížněji než dříve. San Filippo (2006) uvádí, že

koncem 19. a začátkem 20. století začala moderní západní kultura vnímat smrt nejen jako děsivou, ale i jako zakázanou událost. Je toho názoru, že strach ze smrti se prohloubil v důsledku a nárustu zásahů lékařské vědy do procesu umírání a také sníženou důvěrou v organizované náboženské doktríny týkající se smrti. Vědecký pokrok navýšil sekularizaci společenského mínění a v podstatě vytlačil právě náboženské doktríny stranou. Medicína, technologie a vědecké pokroky zapříčinily, že mnoho lidí tak ztratilo kontakt s náboženskými i kulturními názory, myšlením a zvyklostmi a jako následek tohoto zanechalo v lidech prázdnotu a nemožnost se vyrovnat se smrtí.

Ve 20. století vystupuje smrt přístupem moderním. Moderní přístup se vyznačoval tím, že se smrt snažil zakrýt pro její chladnost a smrt se odmítala přijmout. Co byla jedna z hlavních změn, byla ta, že se změnilo místo smrti. Lidé již neumírali doma, v místě, které velmi důvěrně znali a obklopeni rodinnými příslušníky. Smrt se přesunula do nemocnic a umírajícího obklopila samota (Aries, 2000). Právě s rozvojem urbanizace se umírající, umírání i samotná smrt přemístila do nemocnic. Zodpovědnost za svou smrt, kterou měl až do středověku umírající sám ve svých rukách, později stále více jeho rodina a přátelé, pomalu ale určitě přechází na zcela anonymní skupinu lidí, a to personál nemocnic. Na základě těchto změn vyplývá i změněný postoj k umírání a smrti (Kisvetrová & Kutnohorská, 2010). Věda a rychlý pokrok technologie ovlivnila přístup mnoha lidí ke smrti. Proces umírání hodně ovlivnil pokrok ve farmakologii, lékařských postupech i lékařských zařízeních. V předmoderní době trvalo umírání obvykle kratší dobu, a to kvůli nedostatečným a jednoduchým lékařským postupům a nedostupnosti léků, které by tlumily bolest. Avšak v moderní době pokroky odstranily velkou část fyzické bolesti spojené i s umíráním. Moderní medicína se také snaží prodloužit život a oddálit smrt. Avšak toto prodlužování života je někdy na úkor kvality života jedince. Neosobnost moderní lékařské péče jistým způsobem omezila mezilidské vztahy mezi umírajícím a lékařským

personálem (San Filippo, 2006). Špatenková (2014, str. 27) uvádí, že charakteristickým rysem přístupu ke smrti ve 20. a hlavně 21. století se stala institucionalizace. Pod pojmem institucionalizace smrti rozumí odložení a odsunutí smrti do institucí, kterými jsou například již zmíněné nemocnice a nebo také hospice.

Jedním z takových hospiců, je hospic svatého Kryštofa, který je považován za první hospic v Londýně. Úspěch hospiců a jejich následný rozvoj vychází právě z hospice svatého Kryštofa. Tento hospic založila lékařka Sandersová ve 20. století. Byla toho názoru, že umírání není jen fyzická a biomedicínská záležitost, ale má také rodinné, duchovní a psychosociální důsledky. Kladla důraz na to, aby o umírající bylo pečováno holisticky, jak o něj samotného, tak i o jeho rodinu. Filozofie hospiců i jejich následný rozvoj postupuje neustále kupředu a zlepšují svoji péči (Doka, 2013). Hlavní myšlenkou hospiců je zlepšení podmínek pro umírající, náležitá péče, tišení bolesti, ale též se věnovat umírajícím tak, aby byly naplněny sociální i psychické potřeby (Nešporová, 2013).

S institucionalizací smrti, odsouváním smrti do institucí, souvisí pojem medikalizace smrti. Pod tímto pojmem je myšleno to, když se z původně přirozené záležitosti smrti, stala záležitost moderní medicíny a lékařů. Skon lidského života probíhá pod lékařským dozorem, často doprovázeným množstvím medikamentů a jde tak o kontrolované umírání v těchto institucích. Léky sice napomáhají umírajícímu, ale také jej zklidňují a umlčují natolik, že je smrt schovaná. Pojem medikalizace smrti zavedla socioložka Littlewood a je toho názoru, že přesun umírajících a samotné smrti do institucí zapříčiňuje to, že umírající se stane pouhým objektem, který je předán do rukou cizích lidí, kteří ho podrobují "léčbě" až do doby, než zemře. Institucionalizací a medikalizací dochází také i k depersonalizaci a dekontextualizaci smrti. Smrt je postupně vytlačována z lidského života a následně je neakceptována. Umírající a smrt jsou doslova schováváni do

institucí, kde jsou skryti z očí lidí, kde následně v těchto institucích umírají sami. Jak umírající, tak i následně truchlící, jsou odsunuti mimo společnost, protože umírání a smrt nejsou sdíleny celou společností, ale pouze daným okruhem lidí. Osamělost tedy pociťuje nejen umírající, ale i pozůstalí (Špatenková, 2014). Aries (2000, str. 344) na základě institucionalizace a medikalizace charakterizuje smrt od 20. století jako „převrácenou smrt“. Smrt je skryta, je to něco, co nepatří do každodenního života společnosti, je předávána do rukou lékařů.

Umírající je v nemocnicích, hospicích, či jiných sociálních zařízeních obklopen personálem a jejich péčí, ale stále se jedná o anonymní osoby. Velkým úkolem všeho personálu z těchto institucí je, aby dokázali vytvořit důstojný model umírání jak pro umírajícího, tak pro pozůstalé, právě v těchto institucích.

2 Problematika tabuizace smrti

V této kapitole bych se ráda dotkla problematiky tabuizace a netabuizace smrti. Pokusím se přiblížit, jak vznikl tento fenomén popírání smrti ve společnosti. Je tomu poměrně nedávno, kdy se různé vědní obory začaly věnovat tématice smrti například u jiných kultur. Také zmíním perspektivu Freuda, po kterém naváží na proměnu tabu sexu a smrti, až po bod, kdy se smrt stala předmětem tabu. Následně se věnuji příkladům, kdy smrt tabu není a ačkoliv se zdá, že se všichni smrti bojí, tak strach ze smrti není univerzální. Smrt přestává být tématem tabu, jelikož je jí věnována poměrně velká pozornost. S tím souvisí i zdokonalování medicíny a lékařství, včetně jiných zařízení.

Smrt je neoddelitelnou součástí našich životů. Stejně jako narození, růst, stárnutí, patří i smrt k přirozenému chodu a koloběhu života. Jsou i přes toto,

témata o smrti tabu? Mám zkušenost, že mnoho lidí se opravdu o smrti bavít nechtějí, vyhýbají se tématům o smrti a nechtějí nad ní moc přemýšlet.

Od přelomu 19. a 20. století již nebyla smrt pouze tématem historiků, kteří dříve zaměřili svůj obor zkoumání tímto směrem, ale otevřely se dveře i jiným vědním oborům. Vědní obory jako antropologie a sociologie a jejich vědci, se zabývali fenoménem smrti v mimoevropských společnostech. Kupříkladu Robert Hertz napsal v roce 1907 esej o *Kolektivní reprezentaci smrti*, kdy vycházel ze svých analýz výzkumu na Borneu, kde se věnoval praktikám pečování o lidské mrtvoly. Zejména skrze toto dílo a dalších děl z vědních oborů antropologie, sociologie a psychologie se začalo uvažovat o tom, že smrt je v moderních společnostech poněkud skryta a zahalena (Robert & Tradii, 2017).

Nejspíš poprvé byl termín „popírání smrti“ použit v psychoanalýze, kde je na mysli popírání vlastní smrti, kterou si nedokážeme představit. Hlavní představitel psychoanalýzy S. Freud byl toho názoru, že nikdo nevěří ve vlastní smrt. Vlastní smrt si nedokážeme představit, jakmile se o to někdo pokusí, zjistí, že přežívá vlastní smrt a vidí se jako divák. Máme tendenci odsunout smrt stranou a vyloučit ji tak ze života. Lidé se snaží vnímat smrt jako přirozenou, avšak jejich filozofická a náboženská víra je zaměřena na vyhýbání se představám smrti, proto je smrt vyloučena. Koncem 50. let 20. století byl formulován poznatek, že společnost popírá smrt jako takovou. Antropolog G. Gorer přispěl ve svém článku *Pornografie smrti* (1955) názorem, že se obrátilo tabu týkající se sexu a smrti. Téma sexu se stalo více povoleným a více se o něm mluvilo, kdežto téma smrti se stalo neslušným až zakázaným. Následně v roce 1965 vydal knihu *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*, ve které popsal výsledky svého výzkumu. Došel toho názoru, že stále větší množství lidí umírá v nemocnicích než doma. Neochota mluvit o smrti nabírala na tendenci (Tradii & Robert, 2017).

Od 60. let je smrt v americké společnosti tabuizované téma, na které věda, výzkum a veřejnost nahlíží nepříjemně. V širším kontextu je možné vidět běžné jevy, ve kterých se odráží snaha popírat smrt. Jako například ze serií Looney Tunes seriál *Wile E. Coyote and the Road Runner*, neboli u nás známý pod názvem *Pták Uličník a kojot Wilda*. Tyto dvě postavičky se neustále snaží zabít jedna druhou, avšak jsou ihned vzkříšeni a mohou tak pokračovat ve snaze zabít jeden druhého. Avšak nejznámějším důkazem o tom, že dochází k popírání smrti, je až přílišné užívání eufemismů a záměrných zamezení odkazů na smrt. Na základě podporování víry ve vědu, techniky a modernizace, by se dalo říct, že americká společnost a její kultura se odklání od smrti a popírá ji (Corr, 2015).

Na základě vědeckých prací Aries předpokládal, že americká společnost je nejpokročilejší v popírání smrti. Byl také toho názoru, že Spojené státy mohou ovlivnit postoj ke smrti na Západě. Zaměřil na to hned několik ze svých děl, šířil tak myšlenky o medikalizaci a institucionalizaci smrti (Robert & Tradii, 2017).

Ač se nám může zdát, že smrtí život končí, tak jakoby si lidé nepřipouštěli konečnost svého života. Smrt by se měla dát do karantény, aby nenakazila způsob myšlení a prožívání životů jedinců. Avšak skutečnost je taková, že tento život bychom neměli, kdybychom nebyli koneční a smrtelní. I přes veškerou snahu popírat smrt a odkládat ji za hranice myšlenek, nemůžeme nebrat na zřetel, že je součástí našich životů. Jako příklad si můžeme uvést životní pojištění, které by si lidé nesjednávali, kdyby vůbec nevěřili, že nakonec zemřou. I projevy smrti nejsou z naší společnosti zcela vyloučeny, což můžeme vidět na přítomnosti hřbitovů a pohřebních ústavů téměř ve všech městech (Corr, 2015).

Západní společnosti, na rozdíl od jiných společností a kultur, přenechávají péči o zemřelé pohřebním službám a ústavům, které v pohřebních rituálech nahrazují rodinné příslušníky. Odpouštění od

tradičních zvyků a pohřebních rituálů způsobilo, že truchlení se vyznačuje velkou frustrací a úzkostí. Únikem od reality smrti a strachu z ní, se smrt stávala předmětem tabu (Tradii & Robert, 2017).

Kübler-Rossová (2015) je toho názoru, že smrt byla pro člověka vždy něčím, co jej odpuzovalo a navěky nejspíše bude. Uvádí, že z pohledu psychiatrie je to zcela pochopitelné. Naše elementární zkušenost nám odhaluje, že v našem vědomí je smrt něčím, co ve vztahu k nám samotným není možné. Představa konce života je v našem nevědomí nepochopitelná a pokud přeci jen náš život musí nějakým způsobem skončit, tak konec bývá spojován s nějakým zásahem zvenčí. Je tedy naprosto nepochopitelné zemřít na základě přirozené příčiny, jako například stáří, ale právě z pohledu našeho nevědomí přichází v úvahu například varianta zabití. Sama smrt je tedy spojována se zlým činem, smrt je událostí budící strach a je brána jako tabu.

Vytěšňování, skrývání a popírání smrti spotřebovává energii, kterou je následně potřeba čerpat z jiných zdrojů a zbývá nám tak méně energie na nerušený, tvořivý, svobodný a klidný život (Robert & Tradii, 2017).

Koncept popírání a tabuizace smrti se stal tématem a jádrem nesčetných autorů a prací. Snad nejvíce dehumanizující důsledky má medikalizace a institucionalizace smrti, která se prolíná s hospicovým hnutím. Obecně jsou tyto aspekty nejdiskutovanější, jsou spojovány s popíráním smrti ve smyslu, že moderní medicína dává naděje v podstatě na něco, co nelze zvrátit a činí tak následně smrt nepřijatelnou, nemocniční prostředí přispívá k izolaci a osamění.

Mnoho autorů se však postavilo na druhý břeh názoru. Jako příklad můžeme uvést některé kritiky od 70. let, kdy byly publikovány studie, které zpochybňovaly popírání smrti. Například autoři D. Dumont a R. Foss, kteří napsali knihu *The American View of Death* (1972), dospěli k názoru, že americká společnost a její postoje ke smrti jsou ambivalentní. L. Lofland, socioložka, se vyjadřovala k pojmu tabu a popírání. Kritizovala „hnutí za šťastnou smrt“,

keré se snažilo pomocí organizací a aktivit prosadit změnu v postoji a názoru na smrt. Tento ideál dobré a šťastné smrti se snažila dát do protikladu mezi idealizovanou smrtí (umírající obklopen doma svými rodinnými příslušníky) a současnou praxí, která se podle ní vyznačuje vysokými náklady na pohřeb, segregací umírajících a mechanickým pojetím života a smrti (Tradii & Robert, 2017). Kellehear (1984), sociolog medicíny a veřejného zdraví se zájmem o smrt, umírání, péči a konec života, také zpochybnil popírání smrti. Strach ze smrti není univerzální, neboť ne každý se smrti bojí. Ve středověku bylo základním sociologickým významem smrti náboženství. Dnes je tento význam lékařský. Souhlasil s tím, že smrt se stala technologicky náročnou a kontaminující situací, ale právě na základě tohoto byla stále více vnímaná jako nemoc. Je toho názoru, že tato perspektiva neznamena formu popírání. Zastával názor, že je zapotřebí odlišit individuální postoj ke smrti a projevy emocí, od kolektivního postoje, neboť společnosti, dle jeho názoru, nepopírají smrt, ale na druhou stranu se pro ni a kolem ní organizují.

Tématu dobré smrti se věnoval Heimerl a kolektiv (2022), kteří provedli výzkum v oblasti hospiců, paliativní péče a jiných zařízení, kde jsou osoby, které jsou nevyлéčitelně nemocné. Jsou toho názoru, že neexistuje dobrá smrt, ale pouze dostatečně dobrá, jelikož je velmi obtížné sladit preference umírajících s omezenými zdroji zařízení. Došli závěru, že pro umírající není umírání krásné, ale jsou krásné okamžiky, které jsou propojeny s povznášejícími emocemi v posledních chvílích života. Proto je důležité umožnit umírajícím prožít tyto krásné okamžiky před smrtí, neboť pro umírající nemá smrt pouze fyzický rozměr, ale i sociální, psychologický a duchovní.

Sociolog T. Walter se ve svých pracích věnoval tomu, že smrt byla tabu do 60. let 20. století, ale nyní přestává být, protože se této tématice věnuje dostatečná pozornost. Životy lidí lze prodloužit na základě zdokonalené medicíny a tabu je tak omezeno pouze na lékaře, protože smrt je selháním

jejich léčby. Smrt popírají jednotlivci, nikoliv celá moderní společnost (Walter, 1991). Naše společnosti v moderní době jsou založené na individualismu, jsou hodně ovlivněné vědou a technologickým pokrokem. V tomto případě může být popírání smrti podpořeno v tom smyslu, že technologie může být použita k naprosté léčbě a prodloužení života. To může vést k chybnému idealismu a závěru, že všechny nemoci jdou vyléčit a život prodloužit. Umírající a nemocní jsou sice umísťováni do nemocnic a hospiců, což ale není záměrnou segregací. Řešením "problému" není změna postoje směrem od smrti a umírajícího, ale změna materiálních podmínek, kterým musí čelit jak umírající, tak i pečující o něj. Držet tyto lidi z dohledu veřejnosti je důsledkem byrokracie a sociální struktury (Zimmermann & Rodin, 2004).

Přestože se téma popírání, přijímání, tabuizace smrti staly jádrem nesčetných prací mnoha autorů, tak jeho jasné postavení a zodpovězení zůstává otevřené. Závěr, zda smrt je, či není tabu převážně v západních společnostech, tedy za předpokladu, že západní společnosti smrt popírají nebo skrývají, není zcela jasný. Okolnosti umírání a smrt se významným způsobem podílejí na reakcích umírajících i pozůstalých. Tématem smrti se někteří cítí odpuzováni, jiní nikoliv. Pravdou je, že smrt je neopominutelným fenoménem, který má mnohé dopady, jak na individua, tak na celou společnost. Ať už chceme, či nechceme, smrti se nevyhneme. Smrt je součástí našich životů již od okamžiku narození. Bez začátku není konce.

3 Smrt součástí života

V této kapitole se velmi krátce dotknu tématu života, kvality života a souvislostí s ním. Propojím jej s vírou a náboženstvím, které prostupují životními událostmi a dokáží být oporou i v těch nejnáročnějších, jako je smrt.

Kvalita života je velmi široký koncept, který je ovlivněn fyzickým zdravím, psychickým stavem, sociálními vztahy i osobním vyznáním jedince.

(Svobodová, 2008). Pojem well-being, neboli osobní pohoda, je považován za synonymum kvality života (Kebza & Šolcová, 2003). Kvalita života individua je vždy definována s ohledem na jeho spokojenost všeobecně, také spokojenost s dosahováním životních cílů, kdy tato spokojenost je spojována se zdravím (Křivohlavý, 2001).

Jak jsem uvedla výše, s kvalitou života souvisí i vyznání jedince. Věřící lidé jsou dle Říčana (2002) otevření vůči posvátnu, dokáží být oddaní ideálu, hledají a mají smysl života. Pro mnohé lidi je víra zdrojem obrovské opory ve všech životních situacích, včetně těch těžkých, kdy se například člověk vyrovnává se ztrátou. Víra pomáhá utvářet určitý pohled na situace v životě, i na smrt. Dá se tedy predikovat, že věřící budou mít menší strach ze smrti, nežli nevěřící. Harding a kolektiv (2005) se věnovali výzkumu na toto téma a zjistili, že věřící lidé mají menší strach ze smrti. Týká se to křesťanské víry, neboť ta je v západních zemích nejvíce rozšířená. Víra také souvisela se snadnějším přijetím a smířením se smrtí. Víra v život po smrti, který křesťanská víra zastává, snižuje úzkost ze smrti. Dle Budhiraja a Midha (2017) se může člověka ve stáří zmocnit strach ze smrti. Víra, či spiritualita je ctnostným přístupem proti materialistickému světu a má schopnost překročit jakoukoliv životní fázi, tedy i strach ze smrti. Prožívání víry, či spirituality pomáhá myslet mimo materialistický svět, kdy stáří není považováno za konec života, ale za přípravu na přechod do nového života.

3.1 Přechodové rituály – pohřební rituály

V této podkapitole se zaměřím na přechodové rituály, hlavně na pohřební rituály Arnolda van Gennepa. Zmíním trojfázové rozdělení i s jeho příklady.

Přechodovými rituály se zabýval antropolog a religionista Arnold van Gennep. Termínem přechodové rituály označuje přechod z jedné životní fáze

do druhé a souvisí se změnou stavu jak jednotlivce, tak i například celých skupin (Bowie, 2008). Mezi tyto přechodové rituály zahrnuje rituály týkající se těhotenství a porodu, narození a dětství, iniciační rituály, zasnuby a svatbu a také pohřební rituály. Právě pohřební rituály jsou podle Van Gennepa nejrozmanitějšími rituály, a to na základě nesmírného počtu drobných odlišností dle národností, věku, pohlaví, společenského postavení i pojetí záhrobí (Van Gennep, 1997, str. 137). Přechodové rituály vykazují tři fáze přechodu z jednoho stavu do druhého. Fáze jsou preliminární, neboli fáze odloučení, liminální, neboli pomezí a postliminální, neboli opětovné začlenění nebo přijetí. V přechodových rituálech Van Gennep užíval slova limen, což znamená práh. Toto překonání, či překročení prahu může být v přechodových rituálech ať už symbolického charakteru, nebo skutečného (Bowie, 2008, str. 158). V pohřebních obřadech je stavem odloučení, kdy zesnulý je odnesen například z domu, omýván, chystán na obřad, či je s ním jinak nakládáno. V pomezním období je tělo zemřelého, nebo rakev s tělem, ponechána ve smuteční místnosti. Po odloučení je pro pozůstalé pomezím stav smutku, kdy v době smutku tvoří příbuzní zvláštní typ společnosti nacházející se mezi světem živých a světem mrtvých. Z tohoto období pozůstalí vystoupí rituály ukončením smutku a opětovným začleněním do obecné společnosti. Ukončení smutku se může shodovat s posledním stavem zemřelého a to přijetím zemřelého do světa mrtvých. Mohou být konány hostiny po pohřbu, jejichž cílem je navázat mezi pozůstalými i nebožtíkem pouto (Van Gennep, 1997).

Pohřební rituály jsou důležitou součástí všech národů, kultur i společností. Jeho jednotlivé fáze jsou podstatné, jak pro pozůstalé, tak pro zesnulé, protože přechod z jedné životní fáze do druhé, i s nimi spojené změny, se týkají obou.

3.2 Pohřební obřady

V této podkapitole velmi stručně naznačím nakládání s mrtvými v minulosti na území České republiky, i nyní. V průběhu několika století došlo ke změnám v procesu pohřbívání, kdy velký vliv mělo náboženství, následně historické události i historicko-politický kontext. Změna nastala od náboženských pohřbů, po občanské pohřební obřady až po kremaci. Souvisí s tím i vznik a rozvoj pohřebních služeb, včetně způsobů i druhů obřadů.

V České republice, respektive na jeho území, bylo v minulosti, a to zhruba od 9. století do 19. století, nakládáno s mrtvými tak, že byli pohřbíváni do země. Inhumace, tedy uložení do země, na území českých zemí probíhaly dle tradičních (římskokatolických) pohřbů, a to za doprovodu náboženských obřadů a pozůstalých. Původně však pohřeb uložením do země nesouvisel s křesťanstvím, ale se zvyky jiných předkřesťanských kultur (Nešporová, 2013). Kvůli vlivu rostoucích znalostí medicíny, sekularizace společnosti, bylo křesťanské pojetí v přístupu k umírání a smrti od 19. století postupně vytlačováno. Umírání a smrt byla přesunuta do prostor nemocnic, hospiců, či jiných zařízení. Značný dopad na utváření přístupu ke smrti a umírání v České republice mají i historické události. Komunistická vláda postupně vytlačovala náboženství jak z veřejné, tak i ze soukromé sféry. Začaly se prosazovat nenáboženské varianty pohřbů, zavedl se tedy do praxe koncept sekulárního pohřebního obřadu. Počet církevních pohřbů postupně klesal, avšak oproti tomu se navyšoval počet občanských pohřebních obřadů, ale i kremací. Jedním z důvodů mohla být otevřenost obyvatelů vůči kremaci, ke které značnou mírou dopomohla sekularizace. Tyto postupy dosáhly až takových proměn v pohřební praxi, kdy je možnost nekonnat pro zesnulého vůbec žádný obřad a rozloučit se se zesnulým zcela individuálně (Nešporová, 2007).

Podoby dnešních pohřbů se mění a to s rostoucí tendencí sekularizace. Ve společnostech, které se v dnešní době údajně vyhýbají tématu smrti, se projevuje překvapivě značný zájem o události pohřbu, jeho procesů a náležitostí. Tento fakt je podtržen neustále rozšiřující se nabídkou druhů pohřbů, jejich možností a různých detailů. Na pohřby je dnes nahlíženo jako na uspokojování potřeb pozůstalých, někdy též jako na oslavu prožitého života, než jako na význam odchodu. I přes sekularizaci a společenské změny, kdy se odvrací od formálních náboženských systémů, se najdou důkazy o vytváření osobního smyslu, který čerpá z náboženských tradic a specifických spiritualit jedinců. Pohřeb je významnou událostí, jenž má psychosociálně-spirituální charakter (Holloway a kol., 2013).

Dle Nešporové jsou pohřební služby obtížně vysledovatelné do minulosti, protože na to nejsou příslušná data přístupná. V minulosti se o zemřelé nejčastěji starali rodinní příslušníci, komunita a pohřební obřady nejspíše vedl duchovní specialista. S postupným rozšířením křesťanství byli duchovní profesionálové, kteří zajišťovali pohřební obřady. Postupem času vznikala i pohřební bratrstva a to nejen v římskokatolické církvi, ale i v tradici židovské, kdy pohřební bratrstva mají nezastupitelnou funkci i dodnes. Za přímé předchůdce dnešních pohřebních ústavů a pohřebních služeb můžeme považovat ty, která postupně vznikala od 19. století. Koncem 19. století začaly vznikat městské pohřební ústavy, ale i soukromé. Vznik těchto specializovaných pohřebních služeb byl dán pozorností směřující k hygieně, zdraví, včetně přesunu hřbitovů mimo silně osídlené části, následná potřeba zajištění převozu zemřelého i jeho uchovávání ve speciálních prostorách (Nešporová, 2013).

Než se dostaly pohřební obřady a pohřební služby do podoby, jakou známe dnes, tak prošly mnohými změnami v průběhu staletí. Podílelo se na tom mnoho faktorů. Domnívám se, že tyto změny nejsou finální a stejně jako jiné služby, se i pohřebnictví bude nadále rozvíjet.

Výzkumná část

4 Uvedení do výzkumu

Výzkumný problém je zachycení žité zkušenosti participantů, pracovníků pohřebních služeb a snaha pojmout vnímání zkoumaného fenoménu a porozumět mu v celkovém kontextu.

Hlavním cílem je prozkoumat a popsat, jak participanti výzkumu reflektují téma smrti. Právě pracovníci pohřebních služeb nakládají s těly zesnulých, komunikují s pozůstalými rodinami a zařizují všechny důležité náležitosti pohřbu. Mohou tak poskytnout unikátní pohled na zkoumaný fenomén a jakožto výzkumník mohu vidět zkušenost v jejich perspektivě i nazírání na svět.

4.1 Výzkumné otázky

Vzhledem k tomu, že na výzkumné problémy není snadné jednoznačně odpovědět, neboť pokrývají širší oblast, tak se ve výzkumu stanovují výzkumné otázky (Miovský, 2006). Právě tyto zvolené otázky mi napomohou lépe si objasnit, co chci zkoumat a co je mým výzkumným problémem a záměrem (Ferjenčík, 2000). Dle potřeby si výzkumník stanoví daný počet výzkumných otázek, kdy tyto otázky musí vystihovat podstatu daného problému (Miovský, 2006). Pro svoji závěrečnou práci jsem si zvolila jednu hlavní výzkumnou otázku a to:

„Jak participanti výzkumu reflektují téma smrti?“

V průběhu práce došlo k reformulaci hlavní výzkumné otázky. Dřívější hlavní výzkumná otázka zněla: „Zda a jak ovlivnila práce v pohřební službě pohled na smrt, či chápání smrti u respondentů, zaměstnanců pohřební služby?“ Prvotně zvolená otázka byla formulována příliš specificky a nedávala jak participantům, tak mě jakožto výzkumníkovi, možnost širšímu náhledu na zkoumaný fenomén. Toto negativum se objevilo v předvýzkumu. V pilotních

rozhovorech se ukázalo, že by dříve zvolená hlavní výzkumná otázka nedávala širší prostor pro zkoumanou tematiku. Proto po konzultaci s vedoucím práce, byla zvolena vhodnější hlavní výzkumná otázka, která se více a lépe zaměřovala na zkoumaný fenomén. Nechala tak větší prostor pro participanty, i pro mě. K této hlavní výzkumné otázce byly zvoleny čtyři vedlejší výzkumné otázky, které mi lépe pomohou k zodpovězení mé hlavní výzkumné otázky. Vedlejší výzkumné otázky zní:

VVO1: *„Zda a jak ovlivnila práce v pohřební službě pohled na smrt, či chápání smrti u respondentů, zaměstnanců pohřební služby?“*

Tato otázka byla prvotně zvolena jako hlavní výzkumná otázka, ale jak jsem již zmínila, došlo k reformulaci. Otázku jsem však využila jako vedlejší výzkumnou otázku, která mi lépe pomůže nahlédnout do oblasti práce a pracovních zkušeností zaměstnanců pohřební služby. Mohu tak nalézt některé prvky, které se podílely na utváření zkušenosti nejen v práci, ale i chápání, smýšlení o smrti a následně tyto prvky vidět v širších souvislostech.

VVO2: *„Co představuje smrt pro participanty výzkumu?“*

Díky této otázce mohu analyzovat a popsat, co pro participanty výzkumu představuje smrt. Mohu pochopit co pro ně představuje nejen vizuálně, ale i jaký má význam. Je možné, že nad touto otázkou participanti neuvažovali předtím, nežli začali v oblasti pohřebnictví pracovat. Proto se domnívám, že odpovědi na tyto otázky a témata, která mi participanti povědí, budou velmi zajímavé a podstatné.

VVO3: *„Jak se participanti výzkumu staví k životu?“*

Nemůžeme na smrt nahlížet bez toho, aniž bychom se nezaměřili na život. Tyto dvě témata spolu souvisí, vzájemně se doplňují a kontrastují. V souvislosti s teoretickou částí, kde smrt uvádím do kontextu života, jako

jeho součástí, je nutné se zeptat i na život. Je zde možný předpoklad, že otázky a témata týkající se života, budou participantů dávat do protikladu ke smrti. Díky této otázce mohu analyzovat a popsat, jak se participantů výzkumu staví k životu, co pro ně znamená, jakou má hodnotu. Mohu tak nahlédnout na význam života, který se budu snažit poodkrýt po nahlédu na smrt.

VVO4: *„Zda a jak ovlivňuje víra/vyznání/spiritualita chápání smrti u participantů výzkumu?“*

Tato otázka mi pomůže lépe nahlédnout do problematiky víry/vyznání/spirituality participantů výzkumu. Jelikož téma smrti je součástí náboženství v západní praxi, tedy i v Česku, vyvstává zde předpoklad, že někteří pracovníci pohřebních služeb budou věřící. Tudíž je důležité zjistit, zda a jak ovlivnila jejich víra chápání smrti. To samé platí i u participantů, kteří mají vlastní spiritualitu. Mohu tak nalézt a pochopit prvky, které se podílejí na utváření zkušenosti jedinců a také jejich chápání smrti skrze víru/vyznání/spiritualitu a vidět tato témata v širších souvislostech s tématem smrti.

5 Zvolený metodologický rámec

Pro svoji závěrečnou práci jsem si zvolila kvalitativní výzkumné šetření. V kvalitativních metodách se zejména jedná o životy lidí, chody organizací, skupin, či případných vzájemných vztahů mezi lidmi (Corbin & Strauss, 1999). Snaha pojmout vnímání zkoumaného fenoménu a porozumět mu v celkovém kontextu je typické pro kvalitativní výzkumné šetření. Kvalitativní výzkumy se hlavně zaměřují na to, aby odkryly význam sdělených informací, jak si lidé vykládají okolí, jaké mají zkušenosti a jak věci například prožívají (Miovský, 2006). Pro účely mojí závěrečné práce jsem zvolila a následně použila kvalitativní metodu interpretativní fenomenologické analýzy, známá též pod zkratkou IPA.

5.1 Metoda získávání výzkumného souboru

Jako metodu získávání výzkumného souboru jsem zvolila metodu záměrného výběru. Metoda záměrného (nebo též účelového) výběru je jedna z nejrozšířenějších metod v kvalitativním přístupu. Výběr výzkumného vzorku označujeme tehdy, kdy se cíleně vyhledávají účastníci výzkumu podle jejich určitých vlastností. Kritérium výběru jsou vlastnosti nebo stav a na základě těchto kritérií jsou cíleně vyhledáváni jedinci, kteří tato kritéria splňují a jsou ochotni se do výzkumu zapojit (Miovský, 2006). Moji cílovou skupinou, na kterou jsem se zaměřila, byli zaměstnanci pohřební služby. Zaměstnanci pohřebních služeb nakládají s těly zesnulých, komunikují s pozůstalými rodinami a zařizují všechny důležité náležitosti pohřbu a dalo by se tedy říct, že jsou dennodenně obklopeni, nebo spíše vystaveni tématu smrti. Právě proto jsem se zaměřila na zaměstnance pohřební služby. Výzkum byl prováděn v Jihomoravské kraji a Zlínském kraji, a to celkem ve dvou pohřebních službách. Jelikož si obě firmy přály zůstat v anonymitě, neuvádím zde jejich názvy.

5.2 Metoda a získávání dat

Pro svoji závěrečnou práci jsem nejprve zvažovala strukturovaný rozhovor, avšak ten jsem později zamítla, protože by byl příliš závazný, neumožňoval by změny, úpravy a zamezoval by otevřenosti sdílnosti participanta. Proto jsem nakonec zvolila polostrukturovaný rozhovor (interview). Polostrukturovaný rozhovor je dle Miovského (2006) jednou z nejrozšířenějších podob metody interview. Předem si výzkumník vytvoří určité schéma, ve kterém specifikuje okruhy otázek, které jsou pro něj do jisté míry závazné. Pořadí otázek je možné zaměňovat, aby se maximalizovala výtěžnost rozhovoru. Některé pasáže jsou ponechány více na výzkumníkovi,

jiné jsou spíše otevřené pro participanta, kdy se popřípadě výzkumník doptává na vysvětlení a pokládá různé doplňující otázky.

Schéma polostrukturovaného rozhovoru jsem rozdělila do šesti tematických okruhů. První okruh se zaměřuje na uvolnění atmosféry, seznámení s prací a informovaném souhlasu. Druhý okruh pokrývá dvanáct otázek, které se zaměřují na téma práce. Třetí okruh pokrývá devět otázek a je zaměřen na téma smrt. Čtvrtý okruh pokrývá také devět otázek a je zaměřen na téma život. Pátý okruh je opět tvořen devíti otázkami a je zaměřen na téma víra. Poslední šestý okruh je věnován případnému doptávání či vysvětlení a reflexi.

Jak jsem již zmínila výše, moje závěrečná práce se skládá z jedné hlavní výzkumné otázky a čtyř vedlejších výzkumných otázek, kdy každá jedna vedlejší otázka pokrývá jeden tematický okruh polostrukturovaného rozhovoru.

Sběr dat probíhal od srpna 2021 do prosince 2021, kdy jsem navštěvovala pohřební služby a to po předchozí emailové a telefonické domluvě. Práce v pohřební službě vyžaduje poměrně velké pracovní nasazení, kdy je obtížnější najít během pracovní doby prostor pro více jak hodinový rozhovor. Rozhovory probíhaly přímo v prostorách firem a průměrně trvaly okolo padesáti minut.

5.3 Vzorek a kritéria vzorku

Celkový počet participantů, kteří se zúčastnili mého výzkumu, byl pět. Všichni participanté byli mužského pohlaví. V pohřebních službách pracují i ženy, avšak jsou zastoupeny v pozicích spíše administrativních a nedostávají se tak do kontaktu s nebožtíky a nepracují s nimi. Proto jsem si zvolila takové participanty, kteří jsou v bezprostřední blízkosti s nebožtíky a nakládají s nimi. Ve výzkumu jsem si stanovila dvě kritéria pro výběr participantů a to,

že práci v pohřební službě vykonávají alespoň rok. Druhé kritérium se týkalo podaných informací, kdy pro mě byl podstatný obsah rozhovoru a tematické okruhy. Na základě těchto dvou stanovených kritérií jsem musela vyloučit dva participanty. Oba participanti nespĺňovali druhé kritérium. Po vyřazení mi můj soubor čítal tři participanty, s jejichž rozhovory jsem následně pracovala dále. Pro lepší orientaci jsem zvolila náhodné jména dle abecedy. Tedy jsem pracovala s participanty Alanem, Brunem a Ctiborem. Tyto jména nesdílejí žádnou podobnost se skutečnými jmény participantů.

Pro lepší představu a zařazení participantů do společenských tříd jsem se rozhodla využít sociologického výzkumu české společnosti, který rozděluje jedince do šesti tříd. Na základě tohoto rozdělení se Alan řadí do zajištěné střední třídy, Bruno i Ctibor se řadí do tradiční pracující třídy (Prokop a kol., 2019).

5.4 Etika ve výzkumu

Výzkumy s sebou nesou otázky týkající se dodržování etiky a etické principy při výzkumu s lidmi. Těchto principů je mnoho, avšak jeden z nejdůležitějších je právo na soukromí a důvěrnost informací účastníků. Všechny údaje o účastnících/participantech výzkumu mají zůstat důvěrné. Výjimka nastane tehdy, pokud sami účastníci/participanti výzkumu dají souhlas k neanonymizaci. Také jsou důležité principy jako dobrovolnost, odstoupení od výzkumu, právo na informace a nezpůsobit nepříjemné důsledky (Ferjenčík, 2000). Během kontaktování participantů, domlouvání rozhovorů, průběhu rozhovorů a zpracování dat nebyla zneužita osobní a důvěrná data a vše bylo anonymní. Účast na výzkumu byla samozřejmě dobrovolná, všichni participanti byli obeznámeni s účelem rozhovoru a participanti souhlasili před samotným začátkem rozhovoru s účastí na výzkumu. Od všech participantů mám jak písemný souhlas s účastí na

výzkumu, tak i ústní souhlas, který je zaznamenám na nahrávce. Před i po rozhovoru měli participanti možnost z výzkumu odejít, nikdo tohoto nevyužil. Pokud ano, data tohoto participanta bych ve své práci nevyužila. Všichni participanti ode mě obdrželi emailovou adresu, přes kterou mě mohli kontaktovat, pro případ dodatečných dotazů a jiných náležitostí. Během výzkumu nedošlo k žádné újmě u participantů výzkumu a ani firem.

5.5 Metoda analýzy kvalitativních dat a postup zpracování

Charakter mojí závěrečné práce vybízí k tomu, aby byla data zpracována prostřednictvím kvalitativní metodologie. Z velmi široké škály kvalitativních metod byly ke zpracování dat využity především prvky interpretativní fenomenologické analýzy.

Výzkumným ohniskem interpretativní fenomenologické analýzy (interpretative phenomenological analysis) je porozumění žité zkušenosti člověka, v mém případě participantů výzkumu (Řiháček, Čermák & Hytych a kol., 2013). Tato metoda poskytuje náhled a umožní popis zkušenosti, jak participanti výzkumu vnímají zkoumaný fenomén v jejich perspektivě a zároveň zachycuje jejich nazírání na svět. Přestože si stanovuje cíl poodkrýt zkušenost participanta výzkumu z jeho perspektivy, tak zároveň uznává, že zkoumání musí zahrnovat i vlastní pohled výzkumníka. Důležitá je i interakce mezi výzkumníkem a participantem (Willig, 2008). IPA představuje kvalitativní přístup k datům, který byl rozvíjen od 90. let minulého století a to Jonathanem A. Smithem. Potřeba fenomenologického přístupu, který napomůže podrobné exploraci subjektivní zkušenosti a bude přístupný i výzkumníkům, kteří nemají hluboké filozofické znalosti, byl podnětem pro vznik IPA (Řiháček, Čermák & Hytych a kol., 2013). IPA poskytuje poměrně svobodu výzkumného procesu (Willig, 2008, str. 57). Bývá také využita v případech, kdy předmětem výzkumu je neobvyklý zdroj dat, skupina či

situace. Idiografický přístup se zaměřuje na konkrétní jednotlivce, kdy jedinci mohou nabídnout jedinečnou perspektivu ve vztahu ke zkoumanému fenoménu. IPA se zaměřuje na menší počet participantů, popřípadě pouze na jednoho. Ideální počet participantů se autor od autora liší, avšak nejčastěji se píše o dvou až čtyřech. Nicméně záleží na rozmanitosti výzkumného zaměření, protože užší zaměření automaticky vymezení potenciální účastníky výzkumu. Mezi nejčastější metody sběru dat v IPA je polostrukturovaný rozhovor (Řiháček, Čermák & Hytych a kol., 2013).

Moje první kroky vedly k reflexi zkušenosti s tématem výzkumu. Reflexe spočívala v uvědomění si motivace a vztahu k danému tématu. Kdy moje přípravná reflexe byla na základě jistých skutečností daná. Měla jsem možnost nahlédnout do této práce, mít v ní určité zkušenosti a byla jsem si vědoma toho, že tuto práci nemůže vykonávat každý. Jakožto člověk zevnitř, jsem si začala postupně uvědomovat, že smrt je v současné společnosti vytlačena, odsouvána někde jakoby na okraj. Velmi mě zajímalo, jak lidé z této práce nahlíží na téma smrt a témata s ní spojená. Je totiž možné, že nad otázkami a tematikou fenoménu smrti participantů neuvažovali předtím, nežli začali v oblasti pohřebnictví pracovat, a také do doby nežli byli konfrontováni s otázkami této tematiky.

Po získání nahrávek jsem si je jednotlivě přepsala do digitální podoby v textovém programu Microsoft Word. Participanty jsem si pojmenovala, a to jako Alan, Bruno a Ctibor. Poté jsem si je několikrát po sobě pouštěla a zároveň jsem si je pročetla. Díky tomu jsem se mohla dostat pod „kůži“ jednotlivých participantů. Během čtení a poslouchání jsem si začala zaznamenávat počáteční komentáře do sešitu. Přepsané rozhovory jsem následně vložila do programu Atlas.ti, kde jsem postupně vkládala a vytvářela komentáře, které pro mě v jisté formě představují kódy. Každého participanta jsem si postupně zpracovala zvlášť, tudíž v programu Atlas.ti mi vznikly tři dokumenty s individuálními a specifickými komentáři/kódy. Komentáře měly různou

povahu, hodně zachycovaly i moje myšlenky v podobě otázek. Následně jsem redukovala objem komentářů/kódů a postupně jsem formulovala výstižná témata, která zachytila žitou zkušenost participantů. Poté, co jsem zformulovala témata, tak jsem je propojovala na základě souvislostí mezi nimi. Některé komentáře/kódy byly přiřazeny pod více výstižných a nadřazených témat, protože se některé z nich překrývaly a dotýkaly více témat. Vznikly mi tak seznamy témat, kdy jeden z nich jsem si seřadila abecedně a druhý chronologicky. U jednotlivého tématu bylo v seznamu zaznamenané, kde se v přepsané textové podobě nalézá. Jedná se o číslo dokumentu a řádku. U každého participanta vznikl jiný počet nadřazených témat, a to na základě jejich sdílnosti a vyprávění. Poté následovala samotná analýza dat každého jednotlivého participanta. Pro lepší představu jsem stručně uvedla každého participanta. Následně jsem postupovala tak, že jsem zodpověděla vedlejší výzkumné otázky v analýze dat. Ke každé vedlejší výzkumné otázce jsem uvedla výčet témat, která se v průběhu analýzy formulovala a napomohla k zodpovězení dané otázky. Výčet výstižných témat je vždy před zodpovězenou vedlejší otázkou znázorněn tučně, a to pro lepší orientaci. Analýzu jsem postupně prokládala výstižnými přímými citacemi participanta. Tyto citace jsou vždy znázorněny kurzívou a o jeden bod menším písmem. Po zodpovězení všech vedlejších výzkumných otázek následovalo zodpovězení hlavní výzkumné otázky a opět se stejný proces aplikoval na dalšího participanta. Postupovala jsem tedy analýzou Bruna a následně Ctibora. Po analýze všech tří participantů jsem provedla syntézu a propojení témat jednotlivých analýz. V této syntéze jsem hledala témata, která byla společná pro všechny participanty, témata rozdílná, témata kontrastující i unikátní pro jednotlivce.

6 Analýza

V této kapitole se budu věnovat samotné analýze dat, podle postupu, který jsem uvedla výše. Analýza dat probíhala u každého participanta zvlášť individuálně. Před začátkem analýzy krátce představím každého participanta pro lepší představu a možnosti přivolání si participanta do představ. Uvádím několik témat, která jsem v průběhu analýzy formulovala podle toho, jak se vynořovala, a které mi osvětlí zkušenosti práce v pohřební službě, lépe mi pomůže nahlédnout na prvky, které se podílely na utváření zkušenosti nejen v práci, ale i chápání, smýšlení o smrti, životě, víře a jiná témata a následně tyto prvky vidět v širších souvislostech. V analýze jednotlivých participantů zodpovím vedlejší výzkumné otázky. Uvedu výstižné přímé citace a následně zodpovím hlavní výzkumnou otázku. Na závěr uvedu podkapitolu, ve které se budu věnovat syntéze, kde propojím jednotlivé analýzy témat participantů a budu se věnovat i limitům práce, včetně diskuze.

6.1 Participant Alan

Alanovi je čtyřicet devět let, má vystudované dva maturitní obory. V pohřební službě pracuje dvacet šest let, z toho šest let je majitelem a vedoucím. Má stabilní rodinné zázemí, je zajištěn, vlastní nemovitost a proto jsem jej zařadila do zajištěné střední třídy, jak jsem uvedla výše.

VVO1: *„Zda a jak ovlivnila práce v pohřební službě pohled na smrt, či chápání smrti u respondentů, zaměstnanců pohřební služby?“*

Práce v pohřební službě, První kontakt s nebožtíkem, Přístup okolí, Tabuizace smrti i z historického kontextu, Sebereflexe na základě zkušeností z práce, Mluva a tok myšlenek jsou témata, která se v průběhu

analýzy formulovala, která mi pomohla odpovědět na první vedlejší výzkumnou otázku.

Téma práce v pohřební službě prostupuje dalšími tématy a odvíjí se od něj jistým způsobem. Vzhledem k povaze práce a tématu, jej vnímám jako významné.

Zachycuje, jak Alan přišel k této práci a to tak, že ji zdědil. Z rozhovoru vyplynulo, že v pohřební službě (firmě) již pracoval předtím, než firmu zdědil. Z analýzy a rozhovoru je výrazně patrná potřeba Alana brát práci vážně a je důležité mít v této práci velké pracovní nasazení a to denně. Jakožto majitel firmy a její pracovník si je vědom toho, že je to práce, která je nepřetržitá a doslova funguje „tři sta šedesát pět“ dní v roce.

...Ne to se nedá. U tohoto zaměstnání se nedá zavřít. (...) Člověk se tomu věnuje čtyřicet hodin denně, sedm dní v týdnu, 365 dní v roce. U nás člověk pracuje na 100%... (participant Alan).

Tato zkušenost s prací v pohřební službě – nejen aktuálně, ale i předtím, kdy ve firmě pracoval a firmu ještě nevlastnil – představuje pro Alana každodennost. Stala se z ní zkušenost, kterou měl za sebou a má nadále i před sebou a její důsledky vstupují do žitého reálného světa a díky tomu, přistupuje k práci v pohřební službě jako k jakékoliv jiné práci. Je si vědom toho, že pro mnoho lidí tato práce není, protože se doslova pracuje „se smrtí“, která je podle Alana pro mnoho lidí tabu a právě tím, se stává tato práce „jiná“.

...je to jakákoliv jiná práce nebo musí se to tak brát jako jakákoliv jiná, jinak by to asi člověk nemohl dělat. (...) Tak je to jiná v tom, že vlastně člověk pracuje se smrtí, smrt je vlastně pro většiny lidí tabu jo... (participant Alan).

To, že Alan svoji zkušenost a vnímání práce v pohřební službě integroval do svého žitého světa, se jistým způsobem zrcadlí i v jeho nejbližším okolí. Jeho rodina přistupuje k práci automaticky, pozitivně a

komunikují spolu o ní. Alan si je vědom i toho, že se v jeho okolí najdou i ti, kteří tuto práci vnímají jako něco zvláštního a přistupují k ní negativně. S tím souvisí i povědomí veřejnosti o pohřební službě, která je dle Alana zkreslená, avšak zlepšila se a to hlavně za posledních třicet let. Změna nastala v souvislosti s pádem komunistického režimu a vyšší vzdělaností, avšak záleží na jednotlivcích a jejich nahlížení.

...je to takové hodně zkreslené. Dřív vlastně lidi lidi ehm věděli, že vlastně v pohřební službě pracují lidi z takové te lidi co byli nevzdělaní, co měli základní vzdělání... ale dneska už to tak není, dneska už vědí, že lidi jsou tam vzdělaní, vysokoškolsky vzdělaní lidi, chytří lidi jo, že to není o tom ehm prostě je tam pokrok nějaký dneska. (...) Za těch já nevím 30 roků co jsme se posunuli od pádu komunismu, tak že se to posunulo a myslím si, že dneska se to posouvá někam úplně jinam a ti lidi mají povědomí o nás, já si myslím že asi lepší, nebylo to tak dřív, ale to zase skupina lidí... jo někteří ví že jsme něco víc, někteří zase míň takže podle toho jak jsou lidi vzdělaní se na nás nahlíží (participant Alan).

Zajímavým momentem, díky němuž mohu porozumět tomu, proč je pro Alana zkušenost a práce v pohřební službě včlenitelná do jeho života, je jeho vztah ke smrti samotné nyní a to na základě práce. Je zajímavé, že před prací v pohřební službě o smrti nepřemýšlel, dle jeho slov byla pro něj „tabu“. Poté, co se s prací ztotožnil, je smrt vnímána jako koloběh života a práci v pohřební službě vnímá jako pozitivní změnu. Je toho názoru, že práce v pohřební službě jej připravila na smrt, je s ní smířený a respektuje ji.

Nijak, to jsem byl ještě mladý a smrt pro mě byla tabu... Člověk se s tím musel nějakým způsobem smířit, ztotožnit a nějakým způsobem to respektovat tu smrt. (...) Nyní to smýšlím, že to je klasický koloběh života, prostě lidi se narodí, žijou tady a pak musí odejít, prostě nikdo tady nebude navěky jo je to koloběh jo.

Já si myslím, že pozitivně, určitě... Já si myslím, že ano, určitě. Ten kdo zůstal a nebo pracuje v pohřebnictví po delší dobu tak je myslím každý na to připravený a je s tím smířený (participant Alan).

VVO2: „Co představuje smrt pro participanty výzkumu?“

Co se skrývá pod pojmem smrt, Způsoby odchodu, Práce v pohřební službě, Mluva a tok myšlenek, Tabuizace smrti i z historického kontextu jsou témata, která se v průběhu formulovala, která mi osvětlila a pomohla pochopit smýšlení o smrti a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech.

Jak jsem uvedla výše, tak i zde se bude prolínat téma práce v pohřební službě. Zkušenost s prací v pohřební službě se určitým způsobem dotýká toho, jak Alan vnímá smrt. Z Alanova vyprávění se dozvídám o změně vnímání a chápání smrti vůči sobě samému, a to na základě práce v pohřební službě. V jeho realitě je smrt nyní vnímána jako konec. Jeho definice smrti je následující:

Tak smrt je konec života vlastně daného člověka nebo živé věci, která vlastně umře a ten člověk už je neživý... (participant Alan).

Podoba smrti je však už horší. Z Alanova vyprávění se nejprve dozvídám, že představu o vizuální podobě smrti nemá. Avšak po delší rozmluvě vyšlo napovrch, že smrt připodobňuje postavě „Smrtáček“ z českého filmu.

No my bereme podobu jako v práci co říkáme smrt tak vidíme toho Smrtáčka z těch českých pohádek, jak chodí s tou kosou, má ten slamák na hlavě tak tomu říkáme, že to je Smrtáček, že to je smrt (participant Alan).

Po vlastní zkušenosti v pohřební službě, popisuje svoji změnu i k významu smrti. Na první pohled je formulován význam smrti ke „svíčce“, kterou má každý jedinec, kdy tato svíčka představuje život. Jakmile svíčka dohoří, jedinec zemře. Avšak při delší rozmluvě a bližším zkoumání textu

vyšlo najevo, že význam smrti je koloběh života. Alan včlenil zkušenost z práce do svého žitého světa a tato zkušenost jej obohatila.

Je to koloběh života a z mé vlastní zkušenosti paní přišla sjednávat pohřeb maminky, seděla v kanceláři, sjednává se pohřeb maminky, v tom jí zvonil telefon a volali ji vlastně z nemocnice a ohlásili, že vlastně její dceři se narodilo dítě, takže se stala babičkou, takže vlastně se jí narodila vnučka. Takže tady je jasný koloběh života, že vlastně vyřizovala pohřeb maminky a v tom se stala vlastně babičkou. Jo, takže jeden člověk odejde a druhý přijde (participant Alan).

Dalším momentem vhodným pozornosti je smrt, jakožto vysvobození ve významu nemoci. Smrt je vysvobození pro ty, kteří jsou nemocní, mají velké bolesti a trápí se. Dopad nezvratné nemoci má přesah jedince, zasahuje celou nejbližší rodinu i další, kteří se o nemocného starají. S tím souvisí i nejhorší způsob umírání a smrti, kdy je v důsledku nemoci jedinec dlouhodobě odkázaný na lůžko a pomoc ostatních.

Já si myslím, že člověk potom když zemře, tak už ho nic nebolí, nic ho netrápí, takže je to takové vysvobození. (...) Vysvobození většinou ti lidi co jsou staří, nemocní tak umírají, mají bolesti, jsou nemocní jo, trápí se, někteří chvíli, někteří řady roků a s něma v podstatě i celá rodina a další, kteří se o ně starají, takže se to přenáší na všechny a potom je to vlastně takové vysvobození, že ten člověk jak zemře tak už ho přestane tady toho všechno bolet a trápit a pak je šťastný možná na té druhé straně.

Ležet někde nemocný x roků někde na nějaké posteli a lidi aby se o mně starali, někde v domově nebo doma. Taková ta dlouhá nemoc je to nejhorší co může být (participant Alan).

Výrazné je, že Alan označuje povědomí o smrti a téma smrti v české společnosti jako tabu. V jeho popisu je explicitně obsaženo, že povědomí o smrti u nás není „žádné“ a je „tabu“, a to oproti jiným zemím v Evropě, kdy převážně zmiňuje naše sousedské státy. Naráží tak na skutečnost, že naše česká společnost je hodně ateistická, oproti například Slovensku nebo Rakousku, kde víra má důležitou roli, co se týče chápání smrti dle Alana. V české společnosti pocituje dopady ve školách, vzdělání, propagandě a zvědavosti, co se týče tématu smrti.

U nás žádné asi (povědomí), nevěřím tomu asi, lidi co jsou nevěřící tak asi žádné a věřící zase mají různé božstva a nábožensky jsou vedeny takže ti to líp snáší, jsou smířeny s bohem se smrtí tady s tímto takže tam je to asi bez problému a ti co jsou nevěřící tak tam je to horší asi těžko říct.

Ano, určitě je (tabu). Jako Slovensko Slováci ti jsou na tom dál tam se o tom mluví, Poláci taky tam jsou hodně věřící, Rakušani, Taliáni tam se hodně o tom o mluví tam jsou dál vědomostně než u nás, u nás je to prostě tabu, u nás se o tom nemluví. (...) Není to vedené nikde aby se o tom vmluvalo třeba ve školách jako nějakým způsobem aby lidi byli trochu zvědaví-ozděláni tady v tomto těžko říct, asi nějaká propaganda, nikde se o tom nemluví takže (participant Alan).

VVO₃: „*Jak se participanti výzkumu staví k životu?*“

Život a jeho chápání, Sebereflexe na základě zkušeností z práce, Mluva a tok myšlenek, Práce v pohřební službě jsou témata, která se v průběhu formulovala, která mi napomohla pochopit smýšlení o životě, jeho aspektech a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech. Téma život a témata s ním spojená, byla pro Alana trochu obtížnější. Možná to bylo způsobené otázkami, které mohly být oproti předchozím trochu více na filozofické úrovni. Může to být způsobené právě i prací v pohřební službě a jejím dopadem, kdy nedokáže nad životem tolik otevřeně uvažovat.

Z Alanova vyprávění se nejprve dozvídám, že nemá úplně představu o tom, co se mu jako první vybaví, když se řekne „život“, to stejné i u „definice života“. Zdá se, že Alan s nejistotou, strachem z odpovědi či nechtěností odpovědět nakládá tak, že jej neutralizuje opakováním slov nebo smíchem. S podobnou neutralizací jsem se setkala vícekrát během rozhovoru.

...Hmm haha život. Život (ticho, přemýšlí), život, život, život, nevím, opravdu nevím (participant Alan).

Život nejprve formulovat nedokázal, ale nakonec je život ve vztahové rovině ke smrti a to tak, že život je opak smrti.

Život život život je duše která vnímá teplo lásku má city porozumění asi tak nějak. ...smrt je opakem života... tak smrt to se říká že je všecko černé tmavé, život se zase říká že je všecko světlé, bílé, zářivé tak asi tak no (participant Alan).

I zde se velmi prolíná téma práce v pohřební službě, protože na základě zkušeností se určitým způsobem změnilo vnímání a význam života. Důležitým momentem je, kdy sám Alan otevřeně sdělil, že na základě práce v pohřební službě a nejspíše momentů a zkušeností, které sám v práci zažil a viděl, si života váží více. S tím je spojen i význam a smysl života, který je přikládán hlavně dobrému zdraví a rodině.

(váží si více života) Určitě ano bez pochyby, protože člověk zažil a viděl to utrpení, kteří ti nemocní lidi hlavně museli snést a museli zažít než šli na ten druhý břeh, takže určitě ano. Váží si života, váží si zdraví... ten kdo nezažil tu bolest a to utrpení tak nemůže si vážit tolik života.

Tak život to je opak smrti že jo hodnota hodnota jak pokud je člověk zdraví, má kolem sebe hodné lidi, hodnou rodinu, tak je vlastně šťastný na tom světě... předat ty geny svoji generaci nástupcům aby se člověk vlastně nástupců z dětí radoval, ty mu přináší štěstí... (participant Alan).

V Alanově vyprávění mohu zachytit jistou ambivalenci prožívaných emocí. Alan si práci v pohřební službě integroval do svého žitého reálného světa, kterou vykonává neustále a s velkým nasazením. Ambivalence se objevují tehdy, když se práce až příliš „vlomí“ do Alanova osobního světa a života neodbytně, kdy pocituje psychické dopady této práce a to tak, že se jeho mysl neustále upíná směrem a k myšlenkám práci.

Nejraději odpočívám kde můžu vypnout mozek, vypnout myšlenky na práci a odpočívat vlastně duševně.

...(myšlenky) ano ty jsou doma furt nepřetržitě, člověk pracuje furt že takže ano ano, to se takže, když se může jet na dovolenou, tak aby člověk vypnul a nemusel myslet na práci na to tady na toto, tak to jsou nejlepší chvíle (participant Alan).

VVO4: „Zda a jak ovlivňuje víra/vyznání/spiritualita chápání smrti u participantů výzkumu?“

Nerozhodnost mezi „jsem“ a „nejsem“, Mluva a tok myšlenek, Náboženství, víra ku smrti, Práce v pohřební službě, Tabuizace smrti i z historického kontextu jsou témata, která se v průběhu analýzy formulovala. Napomohla mi pochopit smýšlení o víře/spiritualitě a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech.

V mládí byl pokřtěn, ale je ateista a během života jej nikdo k víře nevedl a kostel nenavštěvoval. Alanovu zkušenost s pokřtěním, prací a prožitým životem chápu, jako určitou plejádu detailů, která jistým způsobem utvořila jeho spiritualitu, i přesto, že prohlašuje, že je ateista a žádnou spiritualitu nemá. Zajímavým momentem, díky němuž mohu porozumět jeho spiritualitě, je eufemismus, který používá, spravedlnost, kterou zastává a odkazování se na „druhý břeh“.

...jsem byl pokřtěný jako malé dítě jo a byl jsem pokřtěný vlastně dejme tomu tetičkou přes koleno jo která mě vlastně chtěla pokřtít v kostele. Ale potom mě už nikdo nevedl k víře. ...Já su ateista, sice jsu pokřtěný katolík, ale jsu ateista... věřím akorát že prostře boží mlýny melou a že vlastně tady ten koloběh života, že tady nikdo nebude navěky v to věřím. Je to jediná spravedlnost na tom světě... (participant Alan).

Dále věří, že lidé mají duši, která následně po smrti „putuje na druhý břeh“ a na již zmíněnou spravedlnost, kterou zastává, která souvisí s konceptem nebe a pekla.

...jako já tomu věřím, že určitě takové nějaké nebe a peklo asi určitě je, já tomu věřím. ...ta duše... asi putuje na ten druhý břeh, tak jak jsem říkal... jenom ta duše, tělo zůstává zůstává tady a s tou potom my pracuje s tím tělem.

Opravdu lidi co jsou za života špatní tak že stejně si myslíme že na tom druhém břehu se zase budou mít špatně, co byli zlí, tak byli zlí a budou zlí, ti co se měli asi dobře za života, byli hodní, slušní k ostatním tak na tom druhém břehu se k nim budou tak chovat asi (participant Alan).

Zajímavým momentem a nejspíš i jedním z důvodů, proč nechodil do kostela, je dopad a doba komunistického režimu, na které Alan poukazuje.

Za komunistů vlastně to bylo tady popírané vyloženě nebo potírané aby někdo chodil do kostela, tady to nebylo tenkrát možné to náboženství u nás nějakým způsobem rozšiřováno... (participant Alan).

Zkušenost a zážitky z pohřební služby se určitým způsobem dotýkají i toho, jak vnímá a přemýšlí nad věřícími. Alan přímo nemluví o změně ve vztahu k sobě, ale zmiňuje, jak vnímá věřící a jejich smýšlení a smíření se smrtí. Věřící, mají díky víře ke smrti blíže v tom smyslu, že ji dovedou akceptovat, jsou s ní smíření. „Na druhé straně“ budou šťastní a na tváři zemřelého jde poznat, že věřící mají jiný výraz, než nevěřící. Kladu si otázku, zda i právě tyto jednotlivé zážitky nevedly k tomu, že jistou spiritualitu má, i přesto, že říká, že je ateista.

...věřící spíš mají k té smrti blíž že se dovedou ju akceptovat, srovnat se s tím, pochopit ji, jsou připraveni, hlavně psychicky, duševně, jsou smíření s bohem, se smrtí jo, odcházejí šťastní... jsou na to připraveni, nachystáni, jsou smíření, věří, že prostě na té druhé straně, že se budou mít líp jo a nebo stejně dobře, jak se měli samozřejmě na tomto světě.

I jako z vlastní zkušenosti vím, že lidi co jsou věřící a co zemřeli, třeba ty babičky staré a jsou věřící, tak že na té tváři je vidět ten výraz, že jsou šťastné, spokojené, na tom na tom výrazu toho obličej. Lidi co jsou nevěřící jo a zemřou, tak je to vidět na tom výrazu toho obličej někdy, že se báli vyloženě té smrti, nebyli na to nachystáni, připraveni, takže je to poznat z toho obličej, dá se to poznat (participant Alan).

HVO: „*Jak participanti výzkumu reflektují téma smrti?*“

V mládí bylo pro Alana téma smrti tabu. Změna nastala postupem času prací v pohřební službě. Jak sám Alan tvrdí, tak je potřeba této práci věnovat tři sta šedesát pět dní v roce. Z čehož jasně vyplývá, že zde muselo dojít k jisté integraci práce do jeho žitého světa. To, že tuto práci zcela integroval do svého žitého světa, tak se z ní stala již každodennost. Dopady práce mohou pozorovat

směrem k pozitivnímu vnímání smrti. Alan je toho názoru, že práce v pohřební službě jej připravila na smrt a nyní ji vnímá jako součást a koloběh života. Vzhledem k tomu, že je již práce jeho součástí, hovoří o ní, i o smrti, s jeho nejbližším okolím, které má pozitivní přístup. Na základě zkušeností je „schopen uchopit představu smrti lépe a díky tomu, zakomponovat smrt do koloběhu života. Smrt je pro Alana i vysvobozením ve významu nemoci. Život se tak stává opakem smrti, kdy život přirovnává ke svíčke. Svíčka tedy symbolizuje podobu života, jakmile svíčka dohoří, jedinec umírá. Alan o sobě tvrdí, že je ateista, avšak z jeho vyprávění o životě lze usoudit, že se v něm objevují detaily, které jistým způsobem utvořily jeho spiritualitu. Tato plejáda detailů vedla ke konceptu nebe a pekla, víře ve spravedlnost, víru v duše a odkazování na druhý břeh. Vzhledem k jeho spiritualitě má i empatičtější vnímání věřících. Je toho názoru, že věřící se lépe ztotožňují se smrtí, neboť je víra na smrt připraví. Je zřejmé, že kromě zkušeností z práce, která se stala součástí jeho života, Alana utvářel i historicko-politický kontext doby, ve které vyrůstal. Od pádu komunistického režimu se posunulo povědomí o práci v pohřební službě k lepšímu, avšak obecně téma smrti je dle Alana v české společnosti tabu.

6.2 Participant Bruno

Brunovi je třicet sedm let, je vyučen. Dříve pracoval jako stěhovák, nyní pracuje v pohřební službě tři roky. Je svobodný, má jedno dítě a řadí je do tradiční pracující třídy, jak jsem uvedla výše. Mezi jeho zájmy patří cvičení.

VVO: *„Zda a jak ovlivnila práce v pohřební službě pohled na smrt, či chápání smrti u respondentů, zaměstnanců pohřební služby?“*

Zkušenosti s prací v pohřební službě, Myšlenkové proudy, Co bude „po“, Dvojitý postoj k tabuizaci smrti jsou témata, která se v průběhu analýzy formulovala, která mi pomohla odpovědět na první vedlejší výzkumnou otázku.

Témata, která se během analýzy formulovala k tématu zkušenosti s prací v pohřební službě prostupují i dalšími tématy. Vzhledem k tématu práce a její povahy, jej vnímám jako významné.

Zachycují, jak Bruno začal pracovat v pohřební službě a to na základě inzerátu a do práce jej motivovala zvědavost. Z toku řeči jde slyšet, že z počátku nevěděl „do čeho jde“. Reprezentuje zkušenost prvního kontaktu s nebožtíkem první den v práci.

aaaaa (vydechl si) nevěděl jsem do čeho du... vzpomínám si na ten den. Eh... měli jsme zrovna oblíkat nebožtíka... starýho dědu z domova důchodců a koukal jsem na to s vodevřenou pusou (smích) (participant Bruno).

Postupně z analýzy a rozhovoru je výrazně patrná zkušenost s prací v pohřební službě, která představuje pro Bruna nyní již každodennost, až rutinu. Stala se z ní zkušenost, kterou postupně integroval a její důsledky vstupují do žitého reálného světa a díky tomu, přistupuje k práci v pohřební službě jako k jakékoliv jiné práci. Sám k ní nyní přistupuje s nadhledem a uvádí, že oproti jiným pracím v ní není stres. Poukazuje však na možné neshody s kolegy, které se mohou vyskytnout v každé práci.

Žádný stres (mlčí, asi přemýšlí). Noooo, co se týče toho stresu... nebožtíci jsou klidní. Horší je to s kolegama. To už je zase jiná kapitola (smích) (participant Bruno).

Zajímavým momentem, díky němuž mohu porozumět tomu, že je pro Bruna práce v pohřební službě včlenitelná do jeho života, je jeho vztah ke smrti. Poté, co se práce v pohřební službě včlenila do jeho života, nemá ze smrti tolik strach. Práce v pohřební službě jej připravila na smrt a nahlíží na ní

pozitivně. Z konverzace získávám dojem, že Bruno je velmi veselý člověk, který se hodně směje, a nebo má smích symbolizovat jistou formu obrany.

Že z ní nemám tolik strach (ze smrti)... dá se říci, že ano (smích). Dívám se na to s větším nadhledem (participant Bruno).

Také má již představu o vlastním pohřbu a nakládání s ostatky, kterou před nástupem do práce v pohřební službě neměl. Z Brunova vyprávění se dozvídám, že má dvě varianty pohřbu a zajímavým momentem mi přišlo jeho nakládání s vlastními ostatky, a to jako vědecký objekt. Na první pohled je informace formulovaná vážně, při následném větším projevení emocí (smíchu) informace vyznívá spíše s nadsázkou.

Nooo...jooooooo (smích) jsou 2 různé verze jo, prostě bez obřadu, potom obřad asi, trošku lepšího typu no. (...) Nevím jak lépe to rozvést, ale... já půjdu na pokusy (smích) ...vědecký objekt (smích) (participant Bruno).

To, že Bruno svoji zkušenost a vnímání práce v pohřební službě integroval do svého žitého světa, se jistým způsobem zrcadlí i v komunikaci o práci s jeho nejbližším okolím. V Brunově vyprávění mohu zachytit jistou ambivalenci jeho okolí. Najdou se tací, kteří přistupují pozitivně a i tací, kteří negativně. Povědomí veřejnosti o pohřební službě je dle Bruna spíše negativní.

Spíš dobře. ...většinou s rodinou, s kamarády, jo, ale nerozvádím jména nebo takhle... tak nějak všeobecně. (...) Spíše negativní no. (...) Joo, tak každej se ptá „Ty jsi pohřebák, jo?“ No jsem no a co jako? Mám se hrabat v kanálu, nebo... dělat s lidma, který jsou ticho (smích).

No, první, co my řeknou, tak mrtvolý jo. „No to bych nemohla dělat.“ (napodobuje) (participant Bruno).

VVO₂: „Co představuje smrt pro participanty výzkumu?“

Smrt a její pojetí, Myšlenkové proudy, Zkušenosti s prací v pohřební službě, Dvojí postoj k tabuizaci smrti, Koncept cesty a význam spirituality

jsou témata, která se v průběhu formulovala a napomohla pochopit smýšlení o smrti a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech.

I zde se bude prolínat téma zkušenosti s prací v pohřební službě, která se jistým způsobem dotýká toho, jak Bruno chápe smrt. Jistý podíl na chápání smrti má u Bruna i jeho pojetí víry, či spiritualita. V jeho realitě je smrt vnímána jako „přechod do jiného světa“ a „schránka“ je jeho definicí pro smrt. Z Brunova vyprávění se dozvídám, že vizuální představu podoby smrti přirovnává k ďáblu a dává ho do opozice k bohu, jako život. Následně je patrné jeho přirovnání k „jinému světu“ na základě jeho spirituality.

No, Bůh je život, smrt je ďábel, ne? (...) No, nevím jestli je to správné přirovnání, no ale tak každé vidí ve smrti vždycky, prostě ten jiný svět no, těžko říct (participant Bruno).

Význam smrti je u Bruna horší. Z jeho vyprávění se dozvídám, že je ve znamení zvěrokruhu váhy, kdy si mohu povšimnout, že odkazováním na tuto informaci se jistým způsobem vyhýbá odpovědi. Tento způsob narace o znamení zvěrokruhu na mě působí tak, jako by neměl vlastní názor a měl zaměřené smýšlení na okolí, které má na něj vliv.

No já jsem jako ve znamení váha, takže prostě ty pocity jsou smíšený jo. To to, smrt (povzdechl si). ...nemá. Je to jenom pohřeb (smích) (participant Bruno).

Bruno označuje povědomí o smrti a téma smrti v české společnosti jako netabuizované a dává do kontrastu dobu po válce a moderní dobu, avšak více se k tomuto tématu nevyjadřoval.

Myslím, že tolik ne. ...nooooo, tak věřím, že po válce to muselo bejt asi trošku něco jinýho. Dneska už v tom moderním světě, žejo, už to není tak vážná věc (participant Bruno).

VVO₃: „*Jak se participanti výzkumu staví k životu?*“

Život a jeho pojetí, Smrt a její pojetí, Myšlenkové proudy jsou témata, která se v průběhu formulovala, která mi osvětlila a pomohla pochopit smýšlení o životě a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech.

Témata spojená se životem byla pro Bruna trochu obtížnější. Brunovy výpovědi byly stručné. Možná to bylo způsobené více filozofickými otázkami, oproti předchozím. Z Brunova vyprávění a projevování citoslovcí, lze usoudit obtížnější přemýšlení nad odpovědí. Zdá se, že Bruno při nejistotě z odpovědí používá citoslovce častěji, což se projevilo vícekrát během rozhovoru.

No (povzdechl si), všechno se mi to mísí v hlavě. No, asi, život (povzdechl si)... (přemýšlí) těžko říct. Žiju (participant Bruno).

Samotnou definici života formuloval jako „myslet“. Dalším momentem vhodným pozornosti je hodnota, či smysl života, který úzce souvisí s jeho definicí života. Smysl života příklání k samotné existenci, kdy je patrné jeho nastavení mysli. Vše má svůj smysl a význam.

*Jinak bysme asi tady na tom světě nebyli. (...) Někdy jsou lidi votravný jak moucha, ale i ta má ve svém životě svoji podstatu. (...) Když nejde vo života, tak jde vo co.
„Co je v životě nejdůležitější“, asi ten život. Je důležitý (participant Bruno).*

Bruno dává smrt do vztahové roviny k životu a to tak, že smrt je opakem života a život přirovnává ke svíčce.

(dlouhý nádech, přemýšlí) Asi by to tak mělo být no (smrt opakem života). Prostě jsou vždycky dvě strany nějaký, že (participant Bruno).

VVO4: „Zda a jak ovlivňuje víra/vyznání/spiritualita chápání smrti u participantů výzkumu?“

Koncept cesty a význam spirituality, Smrt a její pojetí, Zkušenosti s prací v pohřební službě, Myšlenkové proudy jsou témata, která se v průběhu formulovala, napomohla mi pochopit smýšlení o víře, spiritualitě a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech.

Brunova rodina je nevěřící, během života jej k víře nikdo nevedl a k žádné církvi se nehlásí, přesto jistou víru, či spiritualitu, má. Brunova zkušenost s prožitým životem, prací v pohřební službě a nabranými zkušenostmi (s mírným odkazováním na televizi) chápu, jako způsob, kterým se utvářela jeho spiritualita. Zajímavým momentem, díky němuž mohu porozumět jeho spiritualitě je odkazování se nejspíš na momenty z práce v pohřební službě, kdy odkazuje na duše a energii těla.

Nejsem. Modlím se, ale nejsem. (smích). Věřím, že ano. Nedá se to dokázat, ale duše jsou. Ostatně to vidím tady odsad.

Tadlensta práce, v podstatě, lidi maj v sobě určitou energii a myslím si, že při týdle práci se člověk může setkat s určitou energií po smrti asi, jo, těžko se to vysvětluje, ale je to tak (participant Bruno).

Věří v „nadpřirozeno“ a na jistou energii, která je obsažena v každém živém jedinci. Tato energie a duše je spojena s vnímání sebe samého. Odkazuje na svého archanděla Gabriela a opět poukazuje na znamení zvěrokruhu váhy, kdy o jeho duši bude teprve rozhodnuto.

Já jsem váha, já to mám v sobě, dobrý i špatný. Já to mám něco mezi, takže. O mě se budou asi roát. (...) Mysím, že svého archanděla Gabriela na sobě ještě mám teď (participant Bruno).

Jak jsem již zmínila, věří v duše, které následně po smrti jedince putuje na „onen svět“ nebo do pekla. I když to nebylo explicitně řečeno, mohu zde vidět příklad konceptu nebe a pekla.

Věřím v nad to přirozeno. Věřím na nějakou prostě tu energii, tý duše žejo. Prostě Bůh a tady todlencto, to je.

To jsou ty zbloudilé duše. Některé duše ještě prostě, ta energie z toho těla určitě někde poletuje. Než se dostane na onen svět nebo do pekla (participant Bruno).

Důležité je, že Bruno odkazuje na „zbloudilé“ duše, které stále obývají náš žitý svět, než se rozhodne, kam dále budou směřovat. Při delší rozmluvě vyšlo najevo, že „zbloudilé“ duše jsou duše těch jedinců, kteří se připravili o život sami. Zajímavým momentem, díky němuž mohu porozumět spiritualitě Bruna, je i odkazování na spravedlnost, se kterým souvisí koncept nebe a pekla. Sláva a bohatsví je během života jistým způsobem vykoupěna za duši v pekle, a proto i duše jedince, který se „zdá být dobrým člověkem“, může putovat do pekla.

Když se někdo zabije sám, tak to je zbloudilá duše, je ve větším zatracení, že. I když se někdo zdá být jako dobrým člověkem, jo, tak tak i tak může skončit v pekle žejo, papež jo, nebo třeba takovej Michael Jackson. (...) Ti jsou v pekle... bral úplatky... peníze, taky.

Sláva a bohatsví, jo, to jde prostě do pekla. Je to něco za něco (participant Bruno).

Brunova spiritualita má určitý význam k chápání smrti. Zazněl i názor na věřící a jejich lepší chápání smrti, a to na základě odpouštění. Zkušenost a zážitky z pohřební služby se určitým způsobem dotýkají i toho, jak vnímá a přemýšlí nad věřícími.

(věřící lépe chápou smrt) Určitě. Protože, když někdo věří v tohle, tak musí věřit i v to, co je dole, ne? (peklo).

Víte proč otec vždycky říká odpusťme si, co jsme si nebožtíkovi a tak. Ten kdo neodpouští pude do pekla, ne? (participant Bruno).

Velmi zajímavým tokem myšlenek mohu zaznamenat vztah mezi životem a smrtí, kdy se Bruno odkazuje na jistou vyváženost. Poukázal na fakt, že lidé by se měli modlit nejen k životu, ale i ke smrti, a to právě proto, „aby byla milosrdná“. Během celé konverzace se vyskytovaly tázací dovětky (ne?, že?). Je možné, že se Bruno jimi snažil ujistit, že jeho výpovědi jsou pravdivé a zapadají do jeho žitého světa.

Určitě. Když se lidi modlejí k životu, tak by se měli modlit i ke smrti, ne? (...) Aby byla milosrdná (participant Bruno).

HVO: „*Jak participanti výzkumu reflektují téma smrti?*“

Smrt je pro Bruna přechod do jiného světa a její definicí je schránka. Ve smrti spatřuje podobu ďábla a dává ji do kontrastu k životu, kde spatřuje podobu boha. Z čehož lze usoudit, že jeho chápání smrti je tvořeno jeho spiritualitou. Jeho spiritualita se skládá z konceptu nebe a pekla, víry ve spravedlnost, víry v archanděla Gabriela, víry v duše a energii těla. Zároveň poukazuje na určitou vyváženost mezi životem a smrtí, kdy lidé by se měli modlit nejen k životu, ale i ke smrti, aby byla milosrdná. Tato vyváženost je pro Bruna důležitá, neboť při sebevraždě se naruší tato rovnováha a duše nemůže přejít do jiného světa a stane se z ní zbloudilá duše. Při práci v pohřební službě si mohl tyto své hodnoty uspořádat, práci zcela integroval do svého žitého světa a díky tomu si dokáže představit i vlastní pohřeb. Spiritualita i práce v pohřební službě připravila Bruna na smrt, jelikož z ní nemá tolik strach. Smrt je tedy pro Bruna opakem života. Kdy smyslem života je samotná existence a život přirovnává ke svíčce. Povědomí o smrti a téma smrti v české společnosti je dle Bruna netabuizované. Během celé konverzace byly výrazné jeho tázací dovětky a odkazování se na znamení zvěrokruhu váhy. Tyto faktory mohou značit, že se odkazuje na vnější sílu, která může

ovlivňovat jeho život a snaží se hledat jistou vyrovnanost, protože v životě má vše svůj význam, včetně smrti.

6.3 Participant Ctibor

Ctiborovi je šedesát sedm let, je vyučen. Dříve podnikal v pohostinství. Pracuje v pohřební službě již šest let. Má dvě děti, vnoučata, na základě jeho majetku a sociálního kapitálu jej řadím do tradiční pracující třídy, jak jsem uvedla výše. Mezi jeho oblíbené činnosti se řadí šachy, karty a rodina.

VVO: *„Zda a jak ovlivnila práce v pohřební službě pohled na smrt, či chápání smrti u respondentů, zaměstnanců pohřební služby?“*

Práce v pohřební službě a její hodnota, Zkušenosti ze života, Rozpravy a jejich vliv, Mozaika života jsou témata, která se v průběhu formulovala, která mi osvětlila a pomohla pochopit smýšlení o práci v pohřební službě, její důsledky, témata s ní spojená a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech.

Téma práce v pohřební službě a její hodnota, jistým způsobem prostupuje dalšími tématy, která se během analýzy formulovala. Vzhledem k povaze práce a tématu práce, toto téma a témata s ním spojená, vnímám jako významné.

Ze Ctiborova toku řeči a tónu hlasu bylo výrazné, že k tématu práce má jistý odstup, který mi v ten moment nebyl znám. Avšak jak plynul rozhovor a vyprávění dále, Ctibor se rozmluvil více. Ctibora přivedla k práci spíše náhoda a okolnosti. Během rozhovoru nebylo řečeno jaké, avšak po ukončení nahrávání rozhovoru bylo zmíněno, že k práci jej přivedl jeho bratr, který v pohřební službě začal tehdy pracovat. V pohřební službě pracuje již více jak pět let. Zkušenost s prací v pohřební službě, za tak relativně dlouhou dobu,

vstoupila do žitého reálného světa Ctibora. Svou práci integroval do svého života nyní natolik, že k ní přistupuje jako k službě společnosti.

Okolnosti, náhoda. (...) Já už si vzhledem haha na to nevzpomínám (na první den v práci). Už jsem tu pět let, tak si na to nevzpomínám. (...) Já už jsem si zvyknul. (...) Ano, je to služba společnosti a všem jako občanům (participant Ctibor).

K práci má pozitivní přístup. Na základě vyššího věku je jistým způsobem „zvyklý“ na smrt a práci v pohřební službě. Ctibor to přisuzuje tomu, že mu již zemřeli oba rodiče.

(nakládat s nebožtíkem, šok v práci) Ne, mě už umřeli oba rodiče a já už jsem jako na smrt byl nějakým způsobem připravený a zvyklý, nemám s tím žádný problém (participant Ctibor).

Skutečnost, že práci v pohřební službě integroval do svého života, se odráží i na komunikaci s rodinou a nejbližšími. Dokonce k této práci neměli ani negativní postoj.

Berou to jako součástí života. Jak se lidé narodí, tak musí aj zemřít... (participant Ctibor).

Zajímavým momentem, díky němuž mohu porozumět tomu, proč je pro Ctibora práce v pohřební službě včlenitelná do jeho života, je jeho vztah ke smrti samotné. Před prací v pohřební službě o smrti nepřemýšlel negativně, dle jeho slov, byl jistým způsobem zvyklý. Opět tuto skutečnost přisuzoval vyššímu věku a tomu, že mu zemřeli rodiče. S tím souvisí i povědomí o pohřební službě. Někteří k práci v pohřební službě přistupují dobře, protože smrt je součástí života, tudíž i tato práce. Najdou se však jedinci, kteří dle Ctibora na to „nadávají“.

Já to beru jako součást života, já vzhledem k věku a to že mi zemřeli rodiče, tak to beru jako součástí už... součást života.

Různé, půl na půl, někteří na to nadávají, někteří to schvalují, někteří to berou jako součástí života (participant Ctibor).

Ze Ctiborova vyprávění se dozvídám, že na základě zkušenosti z práce v pohřební službě, se mu změnilo chápání smrti ku mladým lidem a dětem.

...vadí mi, že umírají mladí lidé nebo děti. To je takové dost nepříjemné (participant Ctibor).

VVO₂: „*Co představuje smrt pro participanty výzkumu?*“

Význam smrti a její součást v životě, Práce v pohřební službě a její hodnota, Zkušenosti ze života jsou témata, která se v průběhu formulovala, která mi pomohla pochopit a porozumět smýšlení o smrti a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech.

Zkušenost s prací v pohřební službě se určitým způsobem dotýká toho, jak Ctibor vnímá smrt a také jeho životní zkušenosti, se kterými souvisí vyšší věk. Smrt je v Ctiborově perspektivě vnímána jako konec, konec života. K definici se Ctibor nevěděl jak vyjádřit, avšak po pobídce ji definoval jako zástavu srdce.

Konec, konec života. Zástava srdce, konec života no (participant Ctibor).

Ze Ctiborova vyprávění se dozvídám, že vizuální představu o podobě smrti nemá. Ihned na to navazuje tokem myšlenek o nejlepším způsobu smrti a to ve spánku. Nejhorší smrt je naopak táhlá, způsobená dlouhodobou nemocí, která zasahuje nejenom daného jedince, ale i celou rodinu. Poukazuje na fakt, kdy nemoc je až v takovém stádiu, kdy daný jedinec ani nepoznává své blízké. Smrt je v tento moment Ctiborem chápána, jako vysvobození ve

významu nemoci a to nejenom pro daného jedince, ale i pro rodinu. I zde se prolínají zkušenosti z práce v pohřební službě. Ve své výpovědi přímo reflektoval aktuální zkušenost v den rozhovoru.

Představit ne, ale lidé, kteří umírají třeba se spánku nebo rychle bez bolesti tak jim svým způsobem závidím, že když se člověk trápí a má vlastně ten osud, tak to je dost nepříjemné aj pro rodinu aj vlastně pro toho zesnulého. (...) Nejhorší způsob smrti, když člověk umírá pomali a ostatní mu nemůžou pomoci, neví jak, nejde mu pomoci. (...) Nevnímá, nepoznává své rodinné příslušníky a to je nejhorší smrt, jako pro všechny.

A aj dneska co jsme měli ten převoz, ten pan xxx, tak mi říkal ten syn, že je to pro ně vysvobození, narovinu to řekl. (...) No, že se trápil a že vlastně měl demenci, že je to svým způsobem vysvobození ta smrt v tomto případě (participant Ctibor).

Dalším momentem vhodným pozornosti je eutanázie, kterou Ctibor zastává jako smrt dobrovolnou. Zde je volba eutanázie vnímána také jako vysvobození z dlouhodobé nemoci. Mohou se zde prolínat zkušenosti z práce v pohřební službě, ale i zkušenosti s nemocí v rodině, či osobě blízké, kde nemoc je sdíleným nepatřičným prožitkem.

Měla by se povolit ta smrt ta eutanazie, já si myslím, že by to vláda měla povolit oficiálně vlastně za určitých podmínek aby to lidé se nemuseli trápit a v klidu a důstojně odejít ze života (participant Ctibor).

Ctibor se smrti spíše bojí. Poukazuje na fakt, že by si chtěl ještě užívat života. Vnímám, že pro Ctibora představuje smrt jakési ohraničení, zástavu, konec, což do značné míry souvisí s tím, že člověk se již nevyvíjí a to ve Ctiborovi vyvolává spíše strach, protože by si rád ještě užíval života. Opět s tím pravděpodobně souvisí zkušenosti z prožitého života, skutečnost vyššího věku, kterou si sám Ctibor uvědomuje, či možná nemoc v rodině. Zdali je, či není, smrt v naší společnosti tabu, se Ctibor vyjadřuje tak, že je to „různé“. Zaléží na individuálním jedinci, jeho povaze, rodině a také okolnostech. Opět je zde patrné odkazování Ctibora na nemoc a stáří.

Nevím, je to různé, někteří lidi se bojí smrti že, kort když je člověk starý a nemocný tak a někteří zase zemřít chtějí. Je to různé. (...) Záleží na povaze, na okolnostech a na životě, na způsobu života vlastně a jakou má rodinu a jedno s druhým vlastně (participant Ctibor).

VVO₃: „*Jak se participanti výzkumu staví k životu?*“

Mozaika života, Rozpravy a jejich vliv, Zkušenosti ze života, Vliv a význam víry, Práce v pohřební službě a její hodnota jsou témata, která se v průběhu analýzy formulovala a pomohla mi pochopit smýšlení o životě a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech.

Ze Ctiborova vyprávění a toku řeči je patrné, že má představu o tom, co se mu jako první vybaví, když se řekne „život“, avšak nedokázal to popsat. Definici života přirovnal k radosti, k radosti ze života. Je výrazné, že pro Ctibora je rodina velmi důležitým aspektem v jeho životě. Postupně se dozvídám, že je hodně orientovaný na rodinu, převážně na vnoučata, které pro něj mají v životě velký význam. S tím souvisí i význam života, který je chápán jako „dar“, který nejde zaplatit.

Je to radost ze všeho, z každé věci, člověk se musí radovat z každého dne, kterého se dožije. (...) Je to radost, když máte ty vnoučata vlastně samo o sobě hehe, víte vlastně život jak to utíká vlastně jak ten člověk vlastně stárne a na těch dětech vlastně vidí jako nejvíc, že jak ten čas utíká a nejde zastavit.

Je to dar, který nejde nějakým způsobem, já nevím, zaplatit nebo je to, souvisí se to se zdravím, pokud je člověk zdravý a má se, má dobrou rodinu a zázemí tak vlastně, dá se říct, že je spokojený, se životem se všecným (participant Ctibor).

Na život nazírá jako na koloběh. Při delší rozmluvě a bližším zkoumání textu vyšlo najevo, že ztotožnění se se smrtí na základě prožitých událostí v životě a i práci v pohřební službě, je smrt vnímána jako opak života. Sám si uvědomuje, že „žije jenom jednou“. Smrt je tak vnímána jako součástí života, je to začátek i konec. Ctibor na tento koloběh pohlíží, jako na jistý přírodní proces, kdy i planeta Země jednou zanikne. Velmi důležitým bodem je, že podíl na chápání života, i smrti, má u Ctibora jeho víra.

Je to součást života, jak je, jak se člověk rodí, tak člověk umírá. Je to začátek, je to alfa omega, je to začátek a konec. Všechno jednou jako skončí. Aj planeta jednou vlastně vymře... zanikne že. (...) Je to proces, nebo přírodní vlastně no proces no, se to vyvíjí a jednou všechno musí skončit že.

No nevím, ale vím že mám své známe a spolužáky, kteří už jsou vlastně po smrti a člověk si začíná uvědomovat vlastně, že je na tomto světě jenom jednou (participant Ctibor).

VVO4: „Zda a jak ovlivňuje víra/vyznání/spiritualita chápání smrti u participantů výzkumu?“

Vliv a význam víry, Zkušenost ze života, Spojitost mezi vírou a smrtí, Mozaika života jsou témata, která se v průběhu analýzy formulovala a pomohla mi pochopit smýšlení o víře, věřících a následně jsem mohla tyto prvky vidět v širších souvislostech.

Velmi pěkným momentem mi přišlo, že když jsem kladla otázku na víru, tak jsem otázku ani nemusela dopovědět celou a už mi byla řečena odpověď Ctibora. Ctibor je věřící, hlásí se k římskokatolické církvi. K víře byl veden od mala, kdy jej k víře vedla spíše maminka. Jeho maminka byla silně věřící, i její rodina a jeho otec i jeho rodina také.

Ano. Jsem věřící. Římskokatolická. (...) Já bych řekl, že maminka spíš, když to tak řeknu, byla silně věřící a rodina z té strany jako celá, ale aj z otcovi strany byly všichni jako věřící (participant Ctibor).

Zajímavým momentem, díky němuž mohu porozumět tomu, proč je pro Ctibora jeho víra důležitá a včlenitelná do jeho života, je jeho vztah k víře samotné. To, že dnes již do kostela tolik nechodí tak, jak chodíval v mládí, nemá žádný vliv na jeho víru. S tím souvisí i jeho vnímání sebe, víry a věřících, kdy víra má u věřících podstatnou roli, co se týče chápání smrti. Víra jistým způsobem věřící připraví na smrt, lidé se po smrti následně „sejdou“.

Jsem věřící, ano, to na to nemá vliv jako. (...) Já si myslím, že ano. (...) Já bych řekl, že podstatnou, protože víra sama jako říká, že vlastně po smrti běžný život a lidé se po smrti jako sejdou vlastně a budou společně šťastní vlastně, ano (participant Ctibor).

Důležitým momentem pro pochopení důležitosti víry u Ctibora je i koncept nebe a pekla. Kdy Ctibor má představu o tom, jak peklo vypadá, avšak je pro něj obtížné tuto představu formulovat, či popsat. Spravedlnost, kterou zastává, má důležitou roli, co se týče rozhodnutí o tom, jestli půjde jedinec do pekla, či do nebe. Myšlenka Ctibora o objektivitě je velmi zajímavá. Jedinec nedokáže být vůči sobě objektivní, a tak nemůže posoudit, zdali jeho duše bude pokračovat do pekla, či do nebe.

...člověk to neumí posoudit, protože nezná defacto všechny jako lidi vlastně a jeho život vlastně a způsob jeho. (...) Nemůže to objektivně posoudit (participant Ctibor).

Jeden z nejzajímavějších momentů rozhovoru mi přišlo polemizování nad duší. Ze Ctiborova vyprávění se nejprve dozvídám, že věří, že lidé duše mají, avšak představu o podobě duše nemá. Po delší rozmluvě a chvíli uvažování dospěl k názoru, že určitou podobu duše mít bude a to na základě identity jedince. Je to z toho důvodu, aby se „tam“ (v nebi) jedinci opět mohli shledat se svými příbuznými.

Teoreticky ano, ikdyž člověk neví, jak ta duše vlastně, neumí ju charakterizovat vlastně jak vypadá že, jestli je to hmotná, nehmotná, nikdo to nemůže posoudit. (...) Ještě jsem nad tím tolik nepřemýšlel, myslím si, že je to, nepřemýšlel jsem o tom, nevím, neumím to přesně definovat.

No ale já si myslím, že bude mít určitou podobu, že že ta tvář mu zůstane vlastně asi, nevím. (...) Nějakou tu identitu, ten člověk vlastně musí jako mít vlastně že, aby se ti lidi tam poznali. Nějaká ta identita, tam musí být jakože, když se člověk zná s těmi dětmi, s rodiči, že se tam vlastně jednou setká žejo (participant Ctibor).

Jeho děti a vnoučata jsou nevěřící, o víře však spolu komunikují. Přestože byl on sám od mala veden k víře, ke svým dětem a vnoučatům je liberální a rozhodnutí nechává čistě na nich.

No děti jsou nevěřící a spíše jsou hmmm třeba cestu k tomu najdou, nemohu to posoudit vlastně zatím jsou nevěřící jako do kostela nechodí, bavíme se o tom. (...) Necháávám to na nich, ať se rozhodnou sami (participant Ctibor).

Během rozhovoru bylo řečeno že, po smrti budou jeho ostatky zpopelněny a uloženy do urnového háje. Avšak po ukončení nahrávání rozhovoru bylo zmíněno, že pokud by měl možnost být uložen do rakve a následně pohřben do země, (kdy tato varianta byla nejčastější, která nejlépe odpovídala křesťanským tradicím) volil by tuto variantu. Nevyslovené přání, být uložen do rakve a pohřben do země, je v důsledku jeho víry naprosto pochopitelné.

No já jsu s manželkou domluvený, že budeme mít oba dva kremaci a urnový háj (participant Ctibor).

HVO: „*Jak participanti výzkumu reflektují téma smrti?*“

Na Ctiborovi se odrážejí všechny zkušenosti, které během života získal. Souvisí s tím jeho vyšší věk, kterého si je sám vědom. Na smrt je dle jeho slov zvyklý, protože mu zemřeli již oba rodiče a také i někteří další lidé z jeho blízkého okolí. Práce v pohřební službě tedy pro něj nebyla ničím neobvyklým a s prací se smrtí nemá žádný problém. Smrt pro Ctibora představuje konec života a chápe ji z fyziologického hlediska, jako zástavu srdce. Smrt je pro Ctibora vysvobozením ve významu nemoci. S tím souvisí i eutanázie, která je dle Ctibora vnímána jako vysvobození z dlouhodobé a nevléčitelné nemoci. Smrt je v jeho žitém světě vnímána jako opak života a přiznává, že se smrti bojí. Bojí se jí z toho důvodu, že by si chtěl ještě užívat radosti ze života, se kterou souvisí jeho rodina. Podstatný vliv na chápání života i smrti má jeho víra. Ctibor se hlásí k římskokatolické církvi a k víře byl veden od mala. V jeho víře je obsažen koncept nebe a pekla, spravedlnost a víra v duše, kdy duše dle

jeho názoru mají identitu jedince. Vnímání smrti jako tabu, je u Ctibora ponecháno na individualitě člověka.

6.4 Syntéza témat participantů

Během analýzy a hlubším zkoumáním napříč jednotlivými případy, jsem se setkala s tématy, které byly společné pro všechny participanty, společné jen pro dva z nich, tématy, které mezi sebou kontrastovaly, či tématy, které byly unikátní pro jednotlivce.

Při analyzování výpovědí respondentů Alana, Bruna a Ctibora je společným tématem téma, které se týkalo práce v pohřební službě. Toto je samozřejmostí, neboť se jedná o participanty, kteří pracují v pohřební službě. Avšak nejdůležitější je, že dokázali tuto práci zcela integrovat do svého žitého světa a přistupují k ní jako k jakékoliv jiné práci. Přistupují k ní pozitivně a Ctibor jí přisuzuje společenskou hodnotu. Právě témata spojená s prací byla témata, která vystupovala napříč analýzou, jako nejsilnější u všech třech participantů, neboť právě tato práce jim zprostředkovala a pozměnila chápání nejen smrti, ale i života.

Oproti Alanovi a Ctiborovi, byl pro Bruna první pracovní den v pohřební službě větší šok. Před nástupem do práce je patrné, že pro Ctibora nebyla smrt tabu, zatímco pro Alana ano. U Ctibora jsou hlavní nabyté zkušenosti ze života a vyšší věk. Co se týče společenského nahlížení na smrt, je to u všech participantů rozdílné. Alan je toho názoru, že v české společnosti se o smrti nemluví a proto je toto téma tabu. Bruno zastává ten názor, že doba postoupila vpřed a téma smrti v české společnosti tabu není. Ctibor zastává individualistický přístup, kdy problematiku tabuizace smrti nechává na jedinci a jeho samotném rozhodnutí.

O své práci, kde se nakládá s mrtvými, hovoří nejvíce s rodinou Alan a Ctibor a setkávají se u tohoto tématu s pozitivním přijetím. U Bruna trochu

vyznívá, že není tolik zaměřený na rodinu a o práci spíše komunikuje s přáteli, kteří nejspíš mají negativnější přístup. Při této specifické práci jedinec začne uvažovat i nad podobnou svého pohřbu, což se stalo Brunovi a Ctiborovi. Je však zajímavé, že jediný Alan tuto představu nemá.

Pozitivní dopady práce se odrážejí i ve smíření se smrtí, díky tomuto se Alan a Bruno smrti nebojí. U Bruna jsou i pozitivní dopady na chápání smrti, způsobené jeho specifickou spiritualitou. Naopak Ctibor, který se hlásí k římskokatolické církvi, kdy sám zastává názor, že víra dokáže člověka připravit a smířit se se smrtí, on sám se smrti bojí. Může to být způsobené jeho vyšším věkem. Názor, že víra dokáže jedince připravit na smrt, zastávají všichni tři. U Alana je pojetí spirituality rozporuplné, protože sám je toho názoru, že je ateista, avšak po složení jednotlivých střípků jeho vyprávění, lze usuzovat to, že jistou spiritualitu má.

Velmi zajímavé bylo jejich chápání smrti a života, kdy jej všichni stavěli do kontrastu. Smrt tedy chápou jako opak života. S tím souvisí i jejich nazírání na spravedlnost a koncept nebe a pekla, kdy toto téma se také objevilo u všech třech participantů. Kromě nejčastěji zmiňovaného tématu nebe a pekla, se vynořovalo téma smrti, jakožto součástí koloběhu života, což vycházelo z vyprávění Alana a Ctibora. Téma podoba smrti vystupovalo u všech třech participantů. Avšak skutečnou podobu dokázali říct pouze Alan a Bruno. Ctibor se s Alanem shoduje ve významu smrti ve vztahu k nemoci. Význam smrti vnímají jako vysvobození u jedinců, kteří jsou těžce, dlouhodobě a nevléčitelně nemocní.

Co se týče tématu života, Alan s Brunem vnímají život jako svíčku, což může osvětlovat vnímání života Ctibora, který jej chápe jako dar. Toto chápání může souviset s jeho vírou.

Témata, která napříč analýzou vystoupila jako nejvýznačnější a jistým způsobem vybočují od ostatních témat, jsou u každého participanta jedinečné. U Alana to bylo téma spojené s historicko-politickým kontextem doby, kdy

během vyprávění odkazoval na dopad komunistického režimu. U Bruna to bylo téma, které se týkalo jisté vyváženosti mezi modlení se k životu, ale i ke smrti. U Ctibora bylo silné téma eutanázie, kterou zastává jakožto vysvobození z dlouhodobé a nevyléčitelné nemoci. Mimo jiné se u něj nejspecifičtěji změnilo chápání smrti u mladých lidí a dětí, a to právě prací v pohřební službě.

6.5 Limity výzkumu

V této kapitole se zaměřím na limity, které během výzkumu a zpracování práce vyvstaly.

Práce by byla neúplná, kdyby se neprovedla vlastní reflexe výzkumu a výzkumníka, protože každá práce má své limity. Mezi prvními limity zaznamenávám covid pandemii, která mi trochu časově zhoršila přístup do terénu, kde jsem chtěla provádět pilotní výzkum. Časově byl pilotní výzkum rozhozen, protože pohřební služby byly časově vytížené a byl omezen osobní kontakt mezi lidmi. Problematickým bodem shledávám málo času během rozhovoru a vyprávění. Rozhovory probíhaly přímo v pohřebních službách během pracovní doby, což ovlivnilo proces rozhovoru, kdy je obtížnější nalézt během této doby prostor pro více jak hodinový rozhovor. Domnívám se, že zvolená forma otázek někdy nemusela dát takový prostor naraci participantů. Ačkoliv se téma smrti zdá být zajímavé, tak dalším limitem vnímám, že ne pro každého je toto téma příjemné a je mu tolik otevřen. Ne každý preferuje povídání z očí do očí ohledně tohoto tématu. Možná by bylo vhodné pro další výzkumy zvolit metodu „tužka papír“, kde by se participanty třeba více otevřeli. V tomto případě bych následně zvolila obsahovou analýzu. Limit výzkumu vidím i na své straně, kdy jsem někdy nedokázala participanty tolik rozmluvit a projevila se značná nervozita. Byla jsem do jisté míry zklamána, že v pohřebnictví nefigurují tolik ženy i na manuálních pozicích, kde jsou

v přímém kontaktu s nebožtíkem. Ženy mohly například reflektovat téma smrti zcela odlišně a podat tak jiný náhled na tento fenomén. Bylo by jistě žádoucí, aby se v budoucích výzkumech vyskytly i ženy. Tímto směrem bych mohla zaměřit i svůj budoucí výzkum.

7 Diskuze

V této kapitole se budu v krátkosti věnovat diskuzi, která se bude vztahovat i k teoretické části. Uvědomuji si, že nemohu obsáhnout diskuzi v plném rozsahu, jelikož téma smrti pokrývá větší spektrum zkoumaného fenoménu. Proto se zaměřím na některé části.

Samotnou doménou mého výzkumu, bylo analyzovat, popsat a hlavně porozumět žité zkušenosti participantů, také jak participantů výzkumu vnímají zkoumaný fenomén a zachytit tak jejich perspektivu. Jelikož je interpretativní fenomenologická analýza zaměřena na zachycení zkušenosti individuálně, výsledky práce jsou u jednotlivých participantů odlišné, avšak někdy se i shodují. Například co se týče tématu tabuizace smrti, je u všech participantů rozdílné. Alan je toho názoru, že v české společnosti je téma smrti tabu, neboť se o něm nemluví. Bruno zastává ten názor, že doba postoupila vpřed a téma smrti v české společnosti tabu není. Ctibor zastává individualistický přístup, kdy problematiku tabuizace smrti nechává na jedinci. Tudíž i nadále zůstává zodpovězení otázky, zdali téma smrti je tabu nebo ne, otevřené.

Co se týče výzkumných prací zaměřené na téma týkající se pohřebních služeb, našla jsem málo prací a případně na téma, které by se přímo zaměřilo na žitou zkušenost a perspektivu pracovníků pohřebních služeb, taktéž. Například Tománková (2012) se ve svojí práci zaměřovala na pohřební služby jako nedílnou součást péče o pozůstalé a došla k závěru, že pohřební služby přistupují k práci s vědomím toho, že chtějí především pomoci pozůstalým

lidem. Petr (2015) se ve své práci zaměřoval na etnografický popis pohřební služby, kdy pohřební služba utváří dojem na pozůstalé a vytváří přirozenost scény, která odpovídá společenskému truchlení a vnímání smrti. Nebo například velmi zajímavá práce byla Rychlíkové (2013), která se zaměřila na vzdělání a praktické přípravy pracovníků pohřebních služeb na jejich práci. Došla k závěru, že zájem pracovníků pohřebních služeb o rozvíjení se ve své profesi není velký a jejich vystudované obory s oblastí pohřebnictví nesouvisí. Co se týče prací na toto, či příbuzná témata v zahraničí, je jich samozřejmě více, avšak bohužel jsem nedohledala práci, která by se zaměřila na fenomén smrti u zaměstnanců pohřebních služeb. Velmi zajímavou a podnětnou práci shledávám Keith (1997), kdy byl zaměřen výzkum na pocity deprivace, úzkosti ze smrti a depresivní symptomy u ředitelů pohřebních služeb. Došlo se k závěru, že pocity deprivace v osobním životě souvisely s úzkostí ze smrti, míra edukace o smrti souvisela s nižšími symptomy deprese, avšak nesnižovala úzkost ze smrti, počet případů a hodin strávených v práci s pozůstalými nesouvisel ani s úzkostí ze smrti, ani s příznaky deprese. Nespočet výzkumů a studií v zahraničí jsou hodně orientované na různá rizika onemocnění či nákazy zaměstnanců pohřebních služeb v různých zemích, či průzkumy na management práce v pohřebnictví. Práce, které se zaměřovaly na téma smrti, se spíše orientovaly na pohledy studentů psychologie, medicíny či přímo pracovníků v institucích s péčí. Tyto práce shledávám velmi zajímavé, neboť pracovníci například paliativní péče se starají o nevléčitelně nemocné a umírající pacienty.

Dále například téma zda a jak ovlivňuje víra/vyznání/spiritualita chápání smrti, je u participantů podobné. Alan, Bruno, Ctibor jsou toho názoru, že nábožensky založení lidé a věřící, se smrti tolik nebojí, přijmou smrt lépe a dokáží se s ní snadněji vyrovnat. K podobnému výsledku dospěla i Doleželová (2021), kdy se zaměřovala na vztahy mezi úrovní všímavosti a jednotlivými postoji ke smrti, kdy jednou z proměnných bylo náboženství.

Dospěla k tomu, že osoby hlásící se ke křesťanství, nebo osoby duchovně založené, se tolik nebojí smrti, jako osoby bez vyznání. Osoby hlásící se ke křesťanství, či jsou duchovně založené, mají vstřícnější postoj k přijetí smrti, než osoby bez vyznání. Wortmann a Park (2007) se ve své práci zaměřili na vztah mezi náboženstvím, zármutkem a smrtí. Došli k závěru, že je pozitivní vztah mezi náboženstvím a přizpůsobením se zármutku a smrti, avšak figuruje zde více proměnných, a proto není jejich odpověď dostatečná a je zde vhodnost dalšího výzkumu.

Práce věnující se tématům smrti, umírání, pohřebních služeb a tématům s nimi spojené, shledávám užitečné a vidím v nich praktický přínos, který například spočívá v lepším náhledu na smrt. Proto bych se i nadále chtěla tomuto tématu věnovat. Výzkum a postup práce bych zvolila trochu jiný, jak jsem uvedla výše a to z důvodů možnosti odlišných interpretací a dosažení jiných výsledků. Domnívám se však, že cíle mé bakalářské práce bylo dosaženo, pomocí interpretativní fenomenologické analýzy mi byl poskytnut náhled na zkušenosti participantů, jak vnímají a chápou mnou zkoumaný fenomén.

Přestože se fenomén smrti stal tématem a jádrem nesčetných odborných prací autorů, či literárních prací, shledávám tuto problematiku ve výzkumech na poli diplomových prací málo probádanou. Témata týkající se smrti jsou pro některé odpuzující, pro jiné nikoliv. Pravdou však zůstává, že smrt je neopomenutelným fenoménem, který má mnohé dopady, a to jak na celou společnost, tak i na individua.

Závěr

V závěru se budu věnovat shrnutí částí teoretické i praktické a jejich nejdůležitějších bodů. Uvedu výsledky jednotlivých participantů, syntézy témat a zda bylo dosaženo cíle práce.

Není v možnostech této práce zcela obsáhnout nesmírně rozsáhlé téma fenoménu smrti. Přesto jsem se snažila v teoretické části o kratší a zároveň řádnou studii problematiky nejen fenoménu smrti, ale i umírání. Různé vědní obory přistupují ke smrti odlišně a není tak ani jednotná definice smrti. V kapitole Smrt jsem se snažila podat jednotlivé náhledy vědních oborů, jejich definice smrti a také jsem udělala náhled na koncept a symbolickou konstrukci smrti. Za zásadní považuji biologickou smrt mozku, neboť ta se stala ekvivalentem smrti jako takové, kdy se jedná o smrt individua, protože mozek a myšlení představuje identitu a osobnost člověka. Ve druhé podkapitole jsem se zaměřila na typologii smrti, kdy jsem se snažila představit smrt na základě okolností, které k ní vedly. Dále jsem se věnovala vývoji postojů ke smrti a umírání, kdy je patrné, že lidé dříve smrt lépe přijímali, byla akceptovaná a více viditelná. Napomáhaly tomu i rituály, které se více dodržovaly během umírání i smrti. Cílem bylo zmapovat, jak se postoje k umírání a smrti vyvíjely a měnily napříč jednotlivých období. Ze středověkých kultur jsem záměrně vybrala Egypt, Persii, Řecko a Řím, protože náhled na umírání a smrt byl determinován vztahem k bohům a náboženstvím. Neopomenula jsem ani území Evropy ve středověku, kdy rozdíl nastal po 7. století s nástupem křesťanství namísto starých pohanských náboženství. Středověké období bylo prosycené změnami, opírala jsem se o historika Ariese, který se věnoval tématice a dějinám smrti. Novověk, v čele s humanismem a zaměřením pozornosti na smrt blízkého, začal postupně vyvolávat pocity strachu a úzkosti ze smrti. Kapitulu jsem věnovala i vědeckému pokroku, se zaměřením na pokrok medicíny, technologií, nemocnic, či jiných specializovaných zařízení, kde nastal od 20. století přesun umírajících do jejich prostorů. Problematika a s ní spojené otázky, zda smrt je, či není tabuizovaným tématem v západních společnostech, zůstává nevyřešena. Názory odborníků se různí a rozcházejí a nepanuje tak jednoznačný názor. V souvislosti s tímto, jsem se v kapitole Problematika tabuizace smrti věnovala tomuto tématu. V kapitole

Smrt součástí života se snažím o propojení těchto dvou témat, kdy je propojuji i s vírou a náboženstvím. Poukazuji na fakt, že víra pomáhá utvářet pohled na situace v životě, i na smrt. Na tuto kapitolu navazují pohřebními rituály Arnolda van Gennepa, které jsou součástí přechodových rituálů. Pohřební obřady prošly na území Evropy, včetně České republiky, zajímavými změnami, které byly v průběhu dějin ovlivněny náboženstvím, historicko-politickým kontextem a kapitolu jsem uzavřela pohřebními službami, které se neustále vyvíjí a rozšiřují svou nabídku druhů pohřbů i nejrůznějších detailů.

Cílem práce bylo analyzovat a popsat, jak pracovníci pohřebních služeb reflektují téma smrti. Pro tento výzkum jsem si zvolila kvalitativní výzkumné šetření a kvalitativní metodou analýzy dat byla zvolena interpretativní fenomenologická analýza. Tato metoda mi pomohla porozumět žité zkušenosti, také jak participanti výzkumu vnímají zkoumaný fenomén a mohla jsem tak zachytit jejich perspektivu. K zodpovězení hlavní výzkumné otázky jsem si zvolila čtyři vedlejší výzkumné otázky, které mi napomohly lépe podchytit a odpovědět na zkoumaný fenomén. Zabývala jsem se otázkami týkajícími se tématu smrti, práce v pohřební službě, života i víry. Data byla získána pomocí polostrukturovaného rozhovoru, který byl prováděn přímo v prostorách pohřebních služeb. Schéma polostrukturovaného rozhovoru bylo rozděleno do šesti částí, kdy čtyři okruhy z nich pokrývaly vedlejší otázky. Celkový počet participantů bylo pět, avšak na základě stanovených kritérií jsem pracovala se třemi z nich. Během výzkumu byly dodrženy všechny etické principy a participanti se zúčastnily výzkumu dobrovolně. Názvy firem nebyly na základě přání majitelů zveřejněny. Všechna jména participantů byla anonymizována, byla zvolena fiktivní jména, pracovala jsem tedy s daty od Alana, Bruna a Ctibora. Moje první kroky vedly k reflexi zkušenosti s tématem výzkumu. Během přepisování nahrávek do digitální podoby v programu Microsoft Word, jsem si zaznamenávala počáteční komentáře do sešitu. Po nesčetném přehrávání nahrávek jsem se

dostala pod kůži Alana, Bruna i Ctibora. Přepsané rozhovory jsem následně vložila do programu Atlas.ti, kde jsem postupně vkládala a vytvářela komentáře, které pro mě v jisté formě představovaly kódy. Následně jsem redukovala objem komentářů/kódů a postupně jsem formulovala výstižná témata, která zachytila žitou zkušenost participantů. Zformulovaná témata jsem propojovala na základě souvislostí mezi nimi. Některé komentáře/kódy byly přiřazeny pod více výstižných a nadřazených témat, vznikly mi seznamy témat i s jejich výskytem v textu. Tvorbu dat a samotnou analýzu jsem prováděla u každého participanta zvlášť, aby se tak mohla zachytit jejich individuální perspektiva zkoumaného fenoménu. U každého participanta vznikl jiný počet nadřazených témat, a to na základě jejich sdílnosti a vyprávění. Následovala samotná analýza každého jednotlivého participanta. Postupně jsem zodpověděla vedlejší výzkumné otázky, kde jsem vždy tučně uvedla výčet výstižných témat, které mi vznikly v průběhu analýzy k dané tématice. Analýzu jsem postupně prokládala výstižnými přímými citacemi participanta. Po zodpovězení všech vedlejších výzkumných otázek následovalo zodpovězení hlavní výzkumné otázky a opět se stejný proces aplikoval na dalšího participanta, tedy Bruna a následně Ctibora. Po analýze všech tří participantů jsem provedla syntézu a propojení témat jednotlivých analýz. Výsledky výzkumu, jak pracovníci pohřebních služeb reflektují téma smrti poukazují u Alana na to, že v mládí pro něj smrt byla tabu, změna nastala v průběhu práce v pohřební službě. Práci zcela integroval do svého žitého světa, Alan je toho názoru že práce jej připravila na smrt a nyní jí vnímá jako koloběh života. Na základě zkušeností je schopen uchopit představu smrti lépe a vnímá ji jako vysvobození ve významu nemoci. Zde mohu krásně vidět propojení s teoretickou částí, kde uvádím institucionalizaci a medikalizaci smrti. Život se dle Alana stává opakem smrti, kdy život přirovnává ke svíčce. Svíčka tedy symbolizuje podobu života, jakmile svíčka dohoří, jedinec umírá. Jeho spiritualita, která se utvořila plejádou detailů, jej

vedla ke konceptu nebe a pekla, víře ve spravedlnost, víru v duše a odkazování na druhý břeh. Je toho názoru, že věřící se lépe ztotožňují se smrtí, neboť je víra na smrt připraví. Zde mohu spatřovat to, že věřící lidé mají menší strach ze smrti a víra je pro věřící zdrojem opory ve všech životních situacích, jak jsem uvedla v teoretické části. Alanův názor je utvořen i historicko-politickým kontextem doby, ve kterém vyrůstal a téma smrti je dle něj v české společnosti tabu.

Pro Bruna je smrt přechod do jiného světa a ve smrti spatřuje d'ábla a dává ji do opozice vůči životu. Chápání smrti Bruna je tvořeno jeho specifickou spiritualitou, která se skládá z konceptu nebe a pekla, víry ve spravedlnost, víry v archanděla Gabriela, víry v duše a energii těla. U Bruna je důležitá jistá vyváženost mezi životem a smrtí, kdy tato vyváženost je narušena při sebevraždě. Zde mohu vidět, že víra je pro jedince zdrojem opory a pomáhá utvářet určitý pohled na situace v životě, také to, že sebevražda se například pro křesťanské náboženství považuje za velký hřích, jak jsem uvedla výše. Práci zcela integroval do svého žitého světa, práce jej připravila na smrt a díky tomu si dokáže představit i vlastní pohřeb. Bruno se smrti nebojí, život přirovnává ke svíčce, odkazuje se na vnější sílu a smyslem života je samotná existence.

Na Ctiborovi se odrážejí všechny zkušenosti, které během života získal. Na smrt je dle jeho slov zvyklý, souvisí s tím jeho vyšší věk. Smrt pro Ctibora představuje konec života, ale také vysvobození ve významu nemoci, kdy se odkazuje na eutanázii. Souvisí s tím institucionalizace, medikalizace smrti i dostatečně dobrá smrt v oblasti hospiců, paliativní péče, či jiných zařízení, jak zmiňuji v teoretické části. Smrt je v jeho žitém světě vnímána jako opak života a přiznává, že se smrti bojí. Podstatný vliv na chápání života i smrti má jeho víra. Ctibor se hlásí k římskokatolické církvi a dle jeho smýšlení mají duše identitu jedince. Jak jsem uvedla výše, věřící mají smysl života, víra jim pomáhá utvářet určitý pohled na situace v životě, i na smrt. Přesto se však

Ctibor smrti bojí. Vnímání smrti, jako tabu, je u Ctibora ponecháno na individualitě člověka. Práce v pohřební službě tedy pro něj nebyla ničím neobvyklým a s prací se smrtí nemá žádný problém.

V průběhu analýzy a hledání souvislostí napříč jednotlivými případy, jsem se setkala s tématy, které byly společné pro všechny participanty. Například integrace práce v pohřební službě do žitého světa, neboť právě tato práce jim zprostředkovala a pozměnila chápání nejen smrti, ale i života, kdy smrt je opakem života. Společné jen pro dva z nich, jako například chápání smrti ve významu k nemoci u Alana a Ctibora, či symbolizaci svíčky života u Alana a Bruna. Témata, která mezi sebou kontrastovala u všech třech participantů, jako například téma tabuizace smrti. A témata unikátní pro jednotlivce, jako například podíl historicko-politického kontextu doby u Alana, rovnováha mezi životem a smrtí u Bruna a eutanázie u Ctibora.

Zpracování bakalářské práce pro mě bylo velmi poučné i zábavné, o čemž jsem se sama přesvědčila, jak v teoretické části, tak zejména ve výzkumné části. Při zpracování teoretické části jsem vycházela z dostupné odborné literatury zaměřující se na tuto problematiku. Kromě toho jsem také čerpala z odborných článků, prací a výzkumů, které s daným fenoménem souvisí. Naučila a obohatila jsem se o spoustu nových informací, které bych ráda využila i v dalších pracích, či výzkumech. Zpracování výzkumné části a hlavně zpracování všech dat bylo pro mě velmi poučné. Vedení rozhovorů a konkrétní vyprávění participantů bylo nesmírně přínosné, a to i přes určité limity, které během výzkumu nastaly. Získané informace a data osobních zkušeností s tématem a fenoménem smrti, s výjimkou těch, které jsem vyřadila, mě obohatila, mohla jsem porozumět žité zkušenosti participantů. V této souvislosti se domnívám, že cíle bakalářské práce bylo dosaženo, interpretativní fenomenologická analýza mi poskytla náhled na zkušenosti participantů, jak vnímají a chápou mnou zkoumaný fenomén.

Literatura a použité zdroje

- Ariès, P. (2000). *Dějiny smrti* (přeložil Danuše Navrátilová, díl I.). Argo.
- Ariès, P. (2000). *Dějiny smrti* (přeložil Danuše Navrátilová, díl II.). Argo.
- Bowie, F. (2008). *Antropologie náboženství* (přeložil Vladimír Petkevič). Portál.
- Budhiraja A., & Midha P. (2017). Buffering Power of Spirituality against Death Anxiety. *The International Journal of Indian Psychology*, Volume 4, Issue 2, No. 94, 59-65.
- Corbin, J. M., & Strauss, A. L. (1999). *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie* (přeložil Stanislav Ježek). Albert.
- Corr, C. A. (2015). The death system according to Robert Kastenbaum. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, Volume 70, Issue 1, 13-25.
- Doka, J. K. (2013). Historical and Contemporary Perspectives on Dying. In Meagher, K. D., & Balk, E. D. *Handbook of Thanatology, The essential body of knowledge for the study of death, dying, and bereavement* (s. 45 – 52). New York, Routledge.
- Doleželová, M. (2021). *Vztah postojů ke smrti a všímavosti: korelační studie*. Bakalářská práce, Masarykova Univerzita.
- Ferjenčík, J. (2000). *Úvod do metodologie psychologického výzkumu: jak zkoumat lidskou duši* (přeložil Petr Bakalář). Portál.
- Gire, J. (2014). How Death Imitates Life: Cultural Influences on Conceptions of Death and Dying. *Online Readings in Psychology and Culture*, Volume 6, Issue 2.
- Harding, S., Flannelly, K., Weaver, A., & Costa, K. (2005). The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance. *Mental Health, Religion & Culture*. Volume 8., s 253-261.
- Haškovcová, H. (2000). *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. Galén.
- Haškovcová, H. (2007). *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. Galén.

- Haškovcová, H. (2010). *Fenomén stáří*. Havlíček Brain Team.
- Heimerl, K., Schuchter, P., & Egger, B. et al (2022). Dying is never beautiful, but there are beautiful moments: qualitative interviews with those affected on the subject of 'good dying'. *Mortality*, 1-19.
- Heller, J. (2010). *Starověká náboženství: Náboženské systémy starého Egypta, Mezopotámie a Kenaanu*. VERBUM Publishing.
- Holloway, M., Adamson, S., Argyrou, V., Draper, P., & Mariau, D. (2013). "Funerals aren't nice but it couldn't have been nicer". The makings of a good funeral. *Mortality*, Volume 18, Issue 1, 30-53.
- Kastenbaum, R., & Moreman, Ch. (2018). *Death, Society and Human Experience*. 12th edition. New York, Routledge.
- Kebza, V., & Šolcová, I. (2003). Well-being jako psychologický a zároveň mezioborově založený pojem. *Československá Psychologie: Časopis Pro Psychologickou Teorii a Praxi*, Volume 47, Issue 4, 333–345.
- Keith, P.,M. (1997). Feelings of Deprivation, Death Anxiety, and Depressive Symptoms among Funeral Directors. *OMEGA - Journal of Death and Dying*. Volume 34, Issue 2, 107-115.
- Kellehear, A. (1984). Are we a "death-denying" society? A sociological review. *Social Science & Medicine*, Volume 18, Issue 9, 713–721.
- Kerrigan, M. (2008). *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti* (přeložil Vladana Pillerová). D-Consult, Deus.
- Kisvetrová, H., & Kutnohorská, J. (2010). Umírání a smrt v historickém vývoji. *IN: KONTAKT*, 12.
- Křivohlavý, J. (2001). *Psychologie zdraví*. Portál.
- Kübler-Ross, E. (2015). *O smrti a umírání: co by se lidé měli naučit od umírajících* (přeložil Jiří Královec). Portál.
- Látalová, K., Kamarádová, D., & Praško, J. (2015). *Suicidialita u psychických poruch*. Grada Publishing.

- Miovský, M. (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Grada Publishing.
- Nešporová, O. (2007). Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století. *Soudobé dějiny*. Volume 14, Issue 02-03, 345-378.
- Nešporová, O. (2013). *O smrti a pohřbívání*. Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Petr, J. (2015). *Pohřební služba: etnografický popis instituce*. Bakalářská práce, Západočeská univerzita v Plzni.
- Prokop, D., Tabery, P., & Buchtík, M., a kol. (2019). Rozdělení svobodou, Česká společnost po 30 letech. *Český rozhlas*, Praha, Radioservis, a. s.
- Robert, M., & Tradii, L. (2017). Do we deny death? I. A genealogy of death denial, *Mortality*, 1-14.
- Rosypal, S. (2003). *Nový přehled biologie*. Scientia.
- Rychlíková, L. (2013). *Pracovníci pohřebních služeb jako součást formalizované péče o pozůstalé v České republice*. Magisterská diplomová práce, Masarykova univerzita.
- Říčan, P. (2002). *Psychologie náboženství*. Portál.
- Řiháček, T., Čermák, I., & Hytych, R., a kol. (2013). *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*. Brno.
- San Filippo, D. (2006). *Historical Perspectives on Attitudes concerning Death and Dying*. Faculty Publications.
- Sedláček, J. (2011). *Kapesní slovník latinsko-český a česko-latinský*. Praha, Finidr, s. r. o.
- Schott, H., & Niklíček, L. (1995). *Kronika medicíny* (přeložil Zdeněk BUREŠ). Fortuna Print.
- Svobodová, L. (2008). Kvalita života. In Šubrt, J. a kol., *Soudobá sociologie III, diagnózy soudobých společností*, (s. 122-142). Praha.
- Špatenková, N. (2014). *O posledních věcech člověka: vybrané kapitoly z thanatologie*. Galén.

- Tománková, S. (2012). *Pohřební služby jako nedílná součást péče o pozůstalé*.
Bakalářská práce, Univerzita Palackého v Olomouci.
- Tradii, L., & Robert, M. (2017). Do we deny death? II. Critiques of the death-denial thesis. *Mortality*, 1-12.
- Van Gennep, A. (1997). *Přechodové rituály: systematické studium rituálů* (přeložil Helena Beguivinová). Lidové noviny.
- Vokurka, M., & Hugo, J. (2005). *Velký lékařský slovník*. Maxdorf.
- Walter, T. (1991). Modern Death: Taboo or not Taboo? *Sociology*, Volume 25, Issue 2, 293–310.
- Willig, C. (2008). *Introducing Qualitative Research in Psychology: Adventures in theory and method*. Second edition, New York, Open University Press.
- Wortmann, J.,H. & Park, C.,L. (2007). Religion and Spirituality in Adjustment Following Bereavement: An Integrative Review. *Death Studies*, Volume 32, Issue 8, 703-736.
- Zimmermann, C., & Rodin, G. (2004). The denial of death thesis: sociological critique and implications for palliative care. *Palliative Medicine*, Volume 18, Issue 2, 121–128.

Rozhovory

- Alan, záznam z rozhovoru s pracovníkem pohřební služby, ze dne 17. září, 2021, cca 63 minut.
- Bruno, záznam z rozhovoru s pracovníkem pohřební služby, ze dne 23. září, 2021, cca 43 minut.
- Ctibor, záznam z rozhovoru s pracovníkem pohřební služby, ze dne 7. října, 2021, cca 51 minut.

Přílohy

Příloha č. 1: Informovaný písemný souhlas s účastí na výzkumu

Informovaný souhlas s účastí na výzkumu

Informovaný souhlas s účastí na výzkumu v rámci bakalářské práce

Výzkum: Fenomén smrti u zaměstnanců pohřební služby

Autor: Veronika Herníková

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie

Prohlašuji, že jsem byl seznámen s podmínkami účasti na výzkumu v rámci bakalářské práce na téma Fenomén smrti u zaměstnanců pohřební služby a souhlasím s dobrovolnou účastí.

Beru na vědomí, že osobní (jméno, příjmení, rok narození a jiné) údaje poskytnuté pro účely tohoto výzkumu jsou anonymní a nebudou použity jinak, než k interpretaci výsledků v rámci bakalářské práce.

Plně beru na vědomí, že mohu z výzkumu kdykoliv odstoupit bez udání důvodu.

Dne.....

Jméno a příjmení.....

Podpis